У СЕРПНІ 1941-ГО...

БОРИС ШЕВЧЕНКО

Регіональний центр наукових досліджень
з історії України та підготовки історико-краєзнавчих видань
Кіровоградської обласної ради

Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

БОРИС ШЕВЧЕНКО

У СЕРПНІ 1941-ГО...

До 80-річчя початку
німецько-радянської війни
(1941 – 1945 років)

КРОПИВНИЦЬКИЙ • 2021

УДК 94(477.65)«1941»

Ш 40

Шевченко Б. Л.

Ш 40 У серпні 1941-го... / Борис Шевченко. – Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2021. – 80 с.

ISBN: 978-966-2294-70-5

У книзі розповідається про військове протистояння Червоної армії і вермахту на Кіровоградщині у серпні 1941 року. На основі не доступних раніше архівних документів, а також публікацій українських і закордонних дослідників описуються бойові дії 223-ї стрілецької дивізії під Новомиргородом, 237-го конвойного полку, 23-го прикордонного загону та Одеського піхотного училища в околицях Новоукраїнки, 79-го Ізмаїльського прикордонного загону під час оборони Кіровограда, Резервної армії Південного фронту на південно-східних територіях Кіровоградщини.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться військовою історією Центральної України.

ISBN: 978-966-2294-70-5 **УДК 94(477.65)«1941»**

© Регіональний центр наукових досліджень з історії України та підготовки історико-краєзнавчих видань Кіровоградської обласної ради, 2021

© Шевченко Б. Л., 2021

© ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2021

ЗМІСТ

Замість передмови 4

РОЗДІЛ І.

«...не выдержала натиска противника
и в беспорядке откатилась на Кировоград» 10

РОЗДІЛ ІІ.

«...не дать возможность захватить противнику
станцию Адабаш и Ново-Украинку» 23

«Мы не могли больше держаться в Ново-Украинке,
так как у нас не было ничего против немецких минометов и танков» 29

23-й прикордонний загін у боях за залізничну станцію Помічна,
Добровеличківку і Піщаний Брід 39

Одеське піхотне училище і завершальний акт оборони
Новоукраїнського напрямку 44

РОЗДІЛ ІІІ.

Бій за Кіровоград 49

РОЗДІЛ ІV.

Резервна армія 61

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

За останнє десятиліття наші знання про події Другої світової війни на Кіровоградщині помітно розширилися. Передусім це відбулося завдяки появі досліджень місцевих істориків і краєзнавців, які присвячені різним аспектам німецько-радянської війни і які написані з широким використанням архівних документів та позбавлені штампів ідеологічного характеру, котрі були притаманні публікаціям радянського періоду.

В Союзі Радянських Соціалістичних Республік до війни було особливе ставлення. Друга світова війна, а в радянському баченні Велика Вітчизняна, була одним із наріжних каменів формування історичної пам'яті та світоглядної спорідненості громадян Радянського Союзу, які ментально були такими різними. Завдяки цілеспрямованій політиці радянської влади події війни поступово обросли численними міфами, вигадками, перекручуваннями і заборонами. Через шкільну і вузівську освіту, засоби масової інформації, телебачення в голови пересічних людей подавалася тільки та інформація, яка була необхідна для формування в їхній свідомості «правильних» знань про події 1939 – 1945 років.

Тотальна цензура пронизувала все, що писалося і говорилося про Другу світову війну. Дослідники були значно обмежені в можливості працювати з архівними документами, а все, що вони викладали на папері, не повинно було суперечити затвердженому у вищих партійних кабінетах, ідеологічно правильному трактуванню перебігу війни. Через це історики писали лише те, що їм дозволялося. Таким чином, порушувався основоположний принцип роботи будь-якого дослідника – свобода висловлення своїх думок. Як наслідок – ми отримали сотні тисяч типових книг про війну, де, як мантра, повторювалися загальноприйняті постулати. Можна сказати, що радянська воєнна історіографія в якийсь момент вичерпала свої можливості для розвитку, які від самого початку були вузько окреслені комуністичною ідеологією. Однак це не завадило їй пустити глибоке коріння. Притаманні їй тези продовжували зустрічатися, а подекуди домінувати в історичних дослідженнях перших десятиліть незалежності України. Лише останнім часом українська історіографія Другої світової війни майже повністю позбулася застарілих радянських кліше і робить свої впевнені кроки вперед. Цьому сприяють два чинники: відсутність цензури і від-

критість архівів. Можливість вільної роботи з документами спочатку повністю перевернула уявлення про події воєнного часу дослідників, а потім через їхні праці – читачів.

Завдяки документам окупаційних фондів нам стали відомі подробиці повсякденного життя людей під владою німців. Уперше на регіональному рівні цю тему дослідив Іван Петренко. У своїй книзі «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941 – 1944 рр.»[1], написаній винятково на основі документів та матеріалів Державного архіву Кіровоградської області, він детально описав різні прояви соціально-економічного та культурного життя тогочасного суспільства.

Документи партійних органів по-новому розставляють акценти в досить популярній у радянський час темі – русі опору. Вже тяжко говорити про всенародну боротьбу проти ворога та керівну роль у ній комуністичної партії, описувати незлічені подвиги партизан і підпільників. Загалом історія руху опору є однією з найбільш сфальсифікованих тем Другої світової війни. Це зовсім не означає, що такий рух насправді не існував і що можна ставити під сумнів мужність тих, хто його творив. Йдеться про інше – бажання деяких осіб зачислити себе до когорти справжніх партизан та підпільників і таким чином виправдати свою поведінку під час німецької окупації. Закритість архівів і недобросовісність влади комуністів цьому активно сприяли. У такій надзвичайно складній і багатогранній проблемі спробував розібратися вже згаданий Іван Петренко, який підготував ґрунтовну працю «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр.)»[2].

Ще одним дослідником, праці якого здійснюють великий вплив на формування у сучасних читачів об'єктивного уявлення про Другу світову війну, є Василь Даценко. У 2009 році вийшла його книга «Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис»[3], яка, власне, започаткувала новий

[1] Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941 – 1944 рр. Кіровоград, 2014. 554 с.

[2] Петренко І. Д. Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941 – 1943 рр.). Кропивницький, 2017. 508 с.

[3] Даценко В. В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. Кіровоград, 2009. 304 с.

етап у вивченні німецько-радянського протистояння на теренах нашого краю. Згодом дослідник торкнувся однієї з найтрагічніших сторінок періоду окупації – знищення нацистами єврейського населення. Результатом його пошуків стала книга «За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944)»[4].

Нині ми маємо більш-менш повне уявлення про повсякденне життя людей у роки німецької окупації, здійснені нацистами злочини проти євреїв та інших цивільних мешканців краю, організацію та діяльність на Кіровоградщині радянського підпільно-партизанського руху.

До останнього часу маловивченим аспектом Другої світової війни на Кіровоградщині залишалися бойові дії між радянськими і німецькими військами. Передусім це було зумовлене недоступністю для місцевих дослідників документів і матеріалів (журнали бойових дій, оперативні зведення, бойові донесення, робочі карти і схеми тощо) тих підрозділів Червоної армії, які воювали на теренах краю. Внаслідок цього під час опису боїв за певний населений пункт чи за якусь територію використовувалися інші, не документальні джерела, що часто призводило до виникнення неточностей і допущення помилок. Зараз ситуація якісно змінилася: дослідники, хоча й і не повному обсязі, але все ж таки мають можливість взяти інформацію з документів, котрі зберігаються у колишньому Центральному архіві Міністерства оборони Радянського Союзу.

Першим узагальнюючим виданням, у якому здійснено спробу на основі архівних документів, вітчизняної та закордонної історичної літератури описати бойові дії на теренах Кіровоградщини, стала книга Вадима Колєчкіна і Бориса Шевченка «Битва за Центральну Україну. Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні – березні 1944 року»[5]. Це дослідження було підготовлене в рамках співпраці Регіонального центру наукових досліджень з історії України та підготовки історико-краєзнавчих видань Кіровоградської обласної ради, Державного архіву Кіровоградської області та Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

[4] Даценко В. В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944). Кіровоград, 2015. 178 с.

[5] Колєчкін В. П., Шевченко Б. Л. Битва за Центральну Україну. Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні – березні 1944 року. Кропивницький, 2021. 420 с.

Однак, говорячи про використання документів радянських військових підрозділів під час вивчення перебігу бойових дій, слід наголосити на тому, що це набагато простіше зробити, коли мова йде про 1943 чи 1944 рік. Можна сказати, що нині ми маємо ту кількість архівних документів і матеріалів, яка дозволяє на достатньому рівні дослідити і форсування Червоною армією річки Дніпро восени 1943 року, і проведення нею спочатку операції по розширенню плацдарму на Правобережжі, а потім успішних боїв за Олександрію та Знам'янку, і реалізацію взимку – весною 1944 року декількох фронтових наступальних операцій – Кіровоградської, Корсунь-Шевченківської, Березнегувато-Снігурівської та Умансько-Ботошанської, котрі забезпечили очищення від німців центральної і західної частини Кіровоградщини.

Дещо інша ситуація з документами про події на фронті у перші місяці німецько-радянської війни. У порівнянні з іншими воєнними роками архівних документів і матеріалів, які б розповідали про оборонні бої Червоної армії на Кіровоградщині наприкінці липня – у серпні 1941 року, поки що дуже мало в доступі. А ті, які є, мають розрізнений характер і часто не дозволяють системно підійти до опису подій. Тим не менш, не можна сказати, що місцеві дослідники не вивчали трагічні події 1941 року.

Безперечно, ключовою темою першого року німецько-радянської війни для місцевого історичного краєзнавства є події, пов'язані з оточенням південно-східніше Новоархангельська, в урочищі Зелена Брама, двох радянських армій – 6-ї генерал-лейтенанта Івана Музиченка і 12-ї генерал-майора Павла Понєдєліна. У серпні 2011 року у селі Підвисоке Новоархангельського району з нагоди 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама відбулася науково-практична конференція «Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять». За результатами її роботи Кіровоградською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України був виданий спеціальний випуск «Краєзнавчого вісника Кіровоградщини»[6]. Через деякий час, а саме у вересні 2016 року, була проведена ще одна конференція, яка зібрала дослідників подій по-

[6] Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Випуск IV – Спеціальний випуск з нагоди відзначення 70-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама: «Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять». Матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 р. у с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / За заг. ред. О. Бабенка. Кіровоград, 2011. 128 с.

чатку німецько-радянської війни з різних куточків України. Цього разу місцем її проведення став Кіровоградський державний педагогічний університет. Згодом матеріали Всеукраїнської конференції «Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій» були надруковані у науковому професійному виданні «Наукові записки. Серія: Історичні науки»[7].

Окрім матеріалів конференцій, подіям, пов'язаним із оточенням і знищенням поблизу Новоархангельська двох радянських армій Південного фронту, присвячено декілька книг як українських, так і закордонних дослідників. У 2011 році з'явилася книга російського історика Олега Нуждіна «Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)»[8], пізніше перевидана дещо зі зміненою назвою. У 2013 році була видана ґрунтовна праця Василя Даценка «Зеленая брама: возвращение к легенде»[9]. Як зазначається в анотації цього видання, воно по суті стало продовженням відомої книги Євгена Долматовського «Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны»[10]. Ці та інші, не згадані тут книги і публікації загалом значно збагатили наші знання про трагічні події, які влітку 1941 року відбувалися на крайньому заході Кіровоградщини. Інша справа – решта території нашого краю.

Що відбувалося поза Зеленою Брамою? Чи зустрічали німці спротив, рухаючись теренами тодішньої Кіровоградщини на захід, у напрямку річки Дніпро? Чи обороняли радянські війська обласний центр – Кіровоград? Дослідники, звичайно, робили спроби дати відповіді на ці питання, і почасти їхні публікації містять важливу і цікаву інформацію, однак до сьогоднішнього дня ми не маємо спеціального видання, яке не лише б узагальнювало наявні відомості, але й розставляло б акценти, формуючи загальну картину подій. Спробою якось зарадити проблемі є ця невелика книжка, яку ви тримаєте в руках. Відразу зазна-

[7] Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій / Ред. О. В. Чорний. Кропивницький, 2019. 360 с.

[8] Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). Екатеринбург, 2011. 328 с.

[9] Даценко В. В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград, 2013. 460 с.

[10] Долматовский Е. А. Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. М., 1983. 303 с.

чу, що вона зовсім не претендує на вичерпність наявної інформації та остаточність тверджень і аж ніяк не може вважатися виданням, яке «закриває тему». Навпаки, це лише перший крок. Сподіваюся, що поява цієї книжки спонукатиме інших істориків та краєзнавців взятися за вивчення різних маловідомих аспектів військового протистояння між вермахтом і Червоною армією на Кіровоградщині у серпні 1941 року.

22 червня 2021 року.
Місто Кропивницький

РОЗДІЛ І.

«...не выдержала натиска противника и в беспорядке откатилась на Кировоград»

19 липня 1941 року Державний комітет оборони Радянського Союзу прийняв постанову № ГКО-207сс «О формировании новых дивизий». Згідно з цією постановою на території Харківського військового округу до 24 липня належало створити нову стрілецьку дивізію з 223-м порядковим номером. Формування дивізії відбувалося з труднощами: стислі терміни, брак озброєння і обмундирування не дозволили повністю укомплектувати її штат.

Командиром дивізії призначили генерал-майора технічних військ Федора Філіппова, а начальником її штабу став полковник Олександр Ковальов. Молодший командний склад дивізії був укомплектований за рахунок випускників Харківського піхотного училища, котрі лише у травні 1941 року отримали військові звання. Російський історик Олег Нуждін у своїй книзі «Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)» так пише про 223-тю стрілецьку дивізію: «Только командиры ее полков были кадровыми командирами, все остальные, включая работников штаба, призваны из запаса. Из личного состава в армии ранее служили 50%, остальные представляли собой наспех обученную массу. При следовании к фронту пробелы в подготовке пытались ликвидировать занятиями по теории, но занятия «на бумаге» никак не могли заменить полноценного обучения «в поле». Поэтому 223-я дивизия как соединение не обладала надлежащей боевой устойчивостью...»[1].

До складу 223-ї стрілецької дивізії входили такі підрозділи: 1037-й, 1039-й, 1041-й стрілецькі полки, 818-й артилерійський полк, 332-й окремий винищувально-протитанковий і 577-й окремий зеніт-

[1] Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). С. 226.

но-артилерійський дивізіони, 351-й розвідувальний, 587-й саперний, 320-й медико-санітарний і 422-й автотранспортний батальйони, 752-й окремий батальйон зв'язку, 385-та окрема рота хімічного захисту, 378-й польовий автомобільний хлібний завод, 969-та польова поштова станція, 353-тя польова каса Державного банку.

Наприкінці липня 1941 року 223-тя дивізія була включена до складу Червоної армії і підпорядкована головному командуванню Південно-Західного напрямку, яке вирішило відправити її на Південний фронт. Вранці 1 серпня штаб Південного фронту направив вищому командуванню бойове донесення № 0023/ОП, у якому зазначалося: «22.10 31 июля в распоряжение фронта с Харькова поступила 233 стрелковая дивизия. Дивизия не укомплектована личным составом и полностью не вооружена.

Нехватает:

командующего и начальствующего состава	208 человек
младшего начальствующего состава	341 человек
конского состава	161 лошадь
материальная часть	59 орудий разных калибров
	78 минометов
	221 ручного пулемета
	седел, уздечек, упряжь и повозок.

Совершенно не имеет средств связи (проволоки, телефонных аппаратов), стереотруб, панорам, буссолей»[2].

У планах командування Південного фронту 223-й стрілецькій дивізії – перші ешелони з її особовим складом стали прибувати на залізничну станцію Шостаківка в ніч з 31 липня на 1 серпня – відводилася важлива роль. Командувач фронту генерал армії Іван Тюлєнєв планував використати новоприбулу дивізію в операції з деблокування оточених південно-східніше Новоархангельська 6-ї і 12-ї армій. Пе-

[2] Боевое донесение № 0023/ОП штаба Южного фронта от 1 августа 1941 года // Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). Ф. 228. Оп. 701. Д. 58. Л. 64.

редбачалося, що дивізія генерал-майора Філіппова здійснить наступ у напрямку Шполи, що сприятиме закриттю розриву на лінії фронту між групою Понєдєліна (6-та і 12-та армії були зведені в єдину групу під загальним командуванням генерал-майора Павла Понєдєліна) і 26-ю армією Південно-Західного фронту. Сприяти наступу 223-ї дивізії мали два батальйони, сформовані з бійців 6-ї і 12-ї армій, яких затримали в Новомиргороді, коли вони, вирвавшись з оточення, відступали на схід. Також один батальйон планувалося направити на допомогу групі Понєдєліна з Новоукраїнки[3]. Загальне керівництво операцією було покладено на заступника начальника штабу Південного фронту генерал-майора Федора Харитонова і члена Військової ради Петра Бородіна. В оперативному зведенні № 079/ОП, яке датоване 20.00 1 серпня 1941 року, вказується, що в Новомиргороді під командуванням генерал-майора Харитонова створено зведений полк кількістю 2 013 осіб і маршовий батальйон, у якому нараховувалося 1000 бійців[4].

Генерал-майор Федір Харитонов

«Первого августа прибыл на станцию назначения 1037-й полк 223-й стрелковой дивизии, – пише історик Олег Нуждін. – Здесь его встретил капитан из штаба Юго-Западного направления, который передал приказ – удерживать дорогу Новомиргород – Кировоград во взаимодействии с 240-м полком и отрядом пограничников. Капитан сориентировал командование в обстановке, поставив в известность, что 6-я и 12-я армии находятся в окружении и будут пробиваться на восток к Новомиргороду. В тылу возможно появление немецких парашютистов, а основные силы противника могут действовать с северного, западного или южного направлений. По сути дела, командира полка ориентировали на борьбу в условиях окружения.

Не успел 1037-й полк окопаться, как появились передовые немецкие части. Полк не выдержал удара и к вечеру оказался разгромлен-

[3] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. М., 1959. С. 23 – 24.

[4] Оперативная сводка № 079/ОП штаба Южного фронта от 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 85. Л. 195.

ным. Его остатки частично разбежались, частично отступили к Новомиргороду»[5].

Зі спогадів командира взводу 1037-го стрілецького полку лейтенанта Івана Патука: «В первых числах июля 1941 года нас погрузили в железнодорожные составы и отправили на передовую в район Кировограда с целью нанесения деблокирующего удара в направлении Новый Миргород – Звенигородка для прорыва к окруженным под Уманью советским войскам. После выгрузки на станции прошли пешком километров 70 – 80, не меньше. Мне же исполнилось в прошлом месяце только 19 лет. Затем пришла информация о том, что в нашем направлении быстро движутся моторизированные части противника. Мы заняли уже подготовленные оборонительные позиции, причем траншеи были хорошо и глубоко вырыты – не цепочка окопов, а одна сплошная траншея, которую копало местное население... Наш полк тогда вышел вперед и занял передовую оборону. Только мы пришли, как вскоре появились немцы. Прямо перед боем комбат нас всех, командиров взводов и рот, собрал и сообщил, что командир полка дал команду открывать огонь только по сигналу ракеты. При этом комполка распорядился, что в каждом батальоне должны вести огонь не более одного, максимум двух взводов в роте. Это делалось для того, чтобы заранее не разоблачить немцам истинную численность наших войск. Так что получилось, что уже в первые часы пребывания на передовой мы вступили в бой»[6].

Увечері 1 серпня 223-тя стрілецька дивізія повністю прибула до місця призначення. На залізничних станціях Лелеківка і Шостаківка було розвантажено 19 ешелонів з її особовим складом і матеріальною частиною. Поки прибулі з Харківщини підрозділи освоювалися на новому місці, у штаб 223-ї дивізії приїхав генерал-майор Харитонов, який передав її командиру бойове розпорядження № 0041/ОП командування Південного фронту. Генерал-майора Філіппова інформували, що Шпола зайнята німцями, частини 12-ї армії виходять на рубіж Звенигородка – Новоархангельськ, а південно-західніше Сміли, в околицях Ротмістрівки, діють 212-та і 116-та стрілецькі дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту. Перед командиром 223-ї дивізії ставилося

[5] Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). С. 226 – 227.

[6] Воспоминания Ивана Патука // Я помню. Воспоминания Ветеранов ВОВ. Режим доступа: http://iremember.ru.

завдання енергійними діями ліквідувати гітлерівців поблизу Новомиргорода, а потім вийти до околиць Шполи і встановити бойовий контакт із частинами 212-ї дивізії і 12-ї армії. Зв'язок зі штабом Південного фронту потрібно було тримати через його делегатів, які пересувалися літаками, а також телефоном через Кіровоград, де біля апарата мав перебувати начальник дивізійного штабу[7].

Фрагмент звітної карти штаба Південного фронту на 2 серпня 1941 року

Виконуючи поставлене завдання, підрозділи 223-ї стрілецької дивізії вирушили у напрямку Новомиргорода. Однак дістатися міста їм не судилося. Вранці 2 серпня, коли вони знаходилися південно-східніше Новомиргорода, надійшла інформація, що в їхній бік рухаються німецькі війська. Зайнявши позиції на рубежі Бирзулове – Пурпурівка –

[7] Боевое распоряжение № 0041/ОП штаба Южного фронта от 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 4. Л. 146.

Мартоноша – Панчеве, червоноармійці приготувалася відбивати удар. Штаб дивізії в цей час знаходився у Великій Висці.

Бойові порядки 223-ї дивізії з півночі і північного заходу були атаковані 14-ю танковою дивізією III-го моторизованого корпусу, яким командував генерал-лейтенант Еберхард фон Макензен.

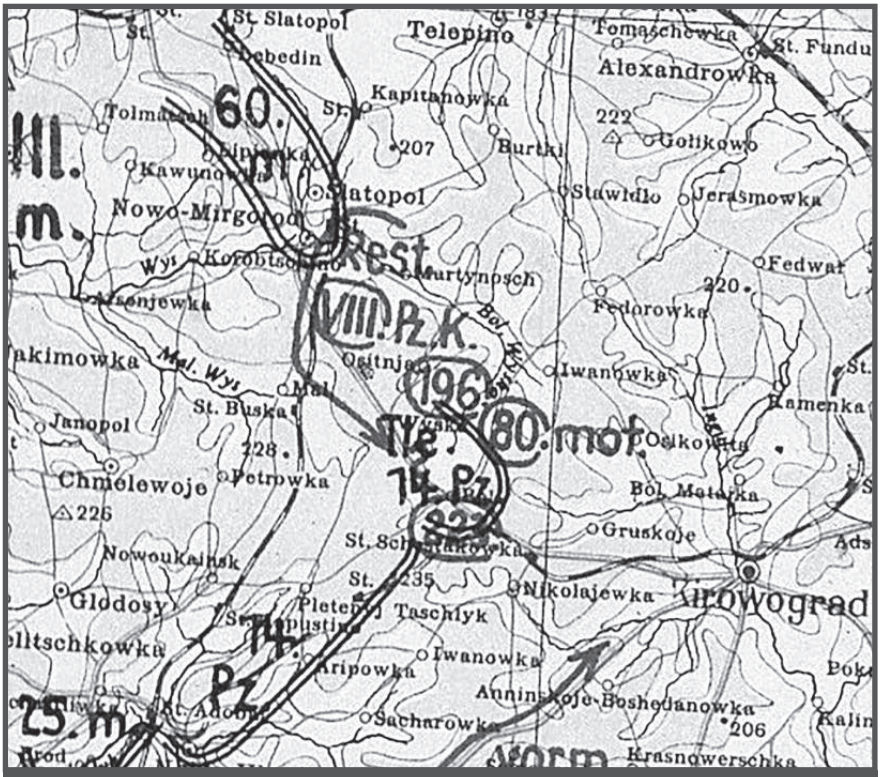

Фрагмент німецької карти.
Розташування дивізій III-го моторизованого корпусу на 1 серпня 1941 року

У 1941 році III-й моторизований корпус входив до складу 1-ї танкової групи генерал-полковника Евальда фон Клейста (декілька днів першої половини серпня 1941 року штаб танкової групи розташовувався у Новомиргороді), яка була головною ударною силою німецької групи армій «Південь». Від початку війни і до 23 липня корпус Макензена наступав на Київ. Але після того, як стала проглядатися перспек-

тива оточення 6-ї і 12-ї армії, йому було віддано наказ розвернутися на південний схід і через територію сучасних Черкаської і Кіровоградської областей наступати у напрямку Дніпропетровська. «Когда приказ позвал корпус от его прежнего задания перед Киевом на юго-восток, к новой задаче, – пише у своїх спогадах генерал-лейтенант Еберхард фон Макензен, – мы могли приступить к ней с твердым осознанием того, что теперь требовалось создать важнейшие основы для начинающейся новой операции группы армий «Юг». Сохранив молниеносно завоеванную корпусом, далеко выдвинутую вперед, удержанную за 12 дней тяжелых боев и теперь переданную пехотным дивизиям позицию, 1-я танковая группа теперь должна была протянуть руку 17-й армии, совместно с ней загнать в «котел» и уничтожить многочисленные русские дивизии, еще стоявшие западнее Днепра и южнее нашей «танковой дороги». III армейскому корпусу выпала при этом довольно неблагодарная, но необходимая для успеха задача: обеспечить тыловое прикрытие наших окружающих войск от всех деблокирующих попыток новых русских сил, подходящих от Днепра»[8].

Генерал-лейтенант Еберхард фон Макензен

На початок серпня 1941 року до складу III-го моторизованого корпусу входили 13-та і 14-та танкові, 60-та моторизована і 57-ма піхотна дивізії, а також дивізія СС «Вікінг». Частина з перелічених дивізій у першій половині серпня пройде територією Кіровоградщини, прямуючи до річки Дніпро. 24 липня 13-та і 14-та танкові дивізії, здавши свої ділянки на фронті піхоті, від околиць Фастова і Білої Церкви, вирушили у південно-східному напрямку. З боку р. Дніпро від атак радянських військ їх прикривала 60-та моторизована дивізія. «Обе дивизии продвигались вперед только в тяжелых боях с упорно и ожесточенно оборонявшимся противником, – пише генерал-лейтенант Макензен. – В тылу приходилось снова и снова очищать от противника узлы сопротивления, целые лесные массивы и протяженные населенные пункты.

[8] Макензен фон Э. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. М., 2004. С. 244 – 246.

25 июля мы достигли Карапыши, 26-го – Богуслава, 27-го – Мироновки. Фланг корпуса, державший оборону против еще находившихся на правом берегу Днепра, а также спешивших туда с левого берега через мосты у Канева и поэтому постоянно возраставших русских сил, ста-

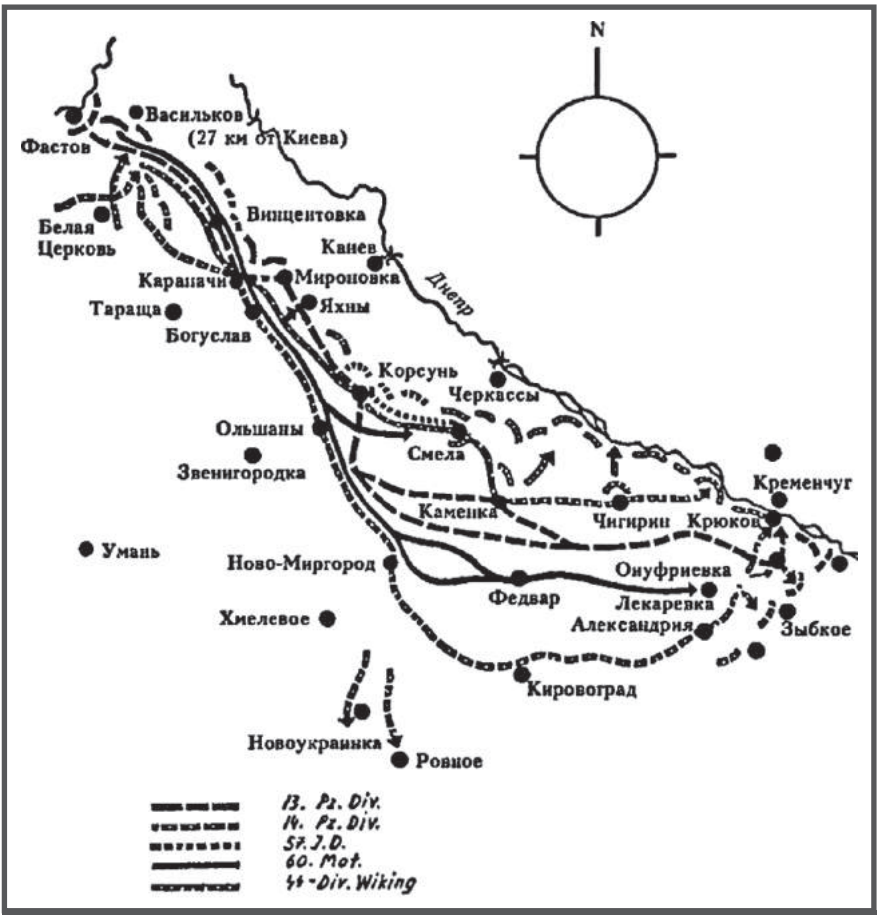

Схема руху дивізій III-го моторизованого корпусу у липні – серпні 1941 року

новился все длиннее – в том числе и потому, что 60-я моторизованная дивизия только 28 июля начала заменяться продвигавшейся следом пехотой. Наконец, 29 июля и она двинулась вперед для смены 13-й тан-

ковой дивизии, поэшелонно продвигавшейся к 14-й танковой дивизии, которой тем временем удался далекий бросок, вплоть до подступов к селению Ольшанка. Сосед справа достиг Звенигородки, а левее, рядом с 60-й моторизованной дивизией, продвигалась только что подчиненная корпусу дивизия СС «Викинг».

За период до 1 августа 14-я танковая дивизия в постоянных боях пробилась через Ново-Миргород (ее правый сосед стоял к тому времени у Хмелевого), а 13-я танковая дивизия после особенно тяжелых боев на трудной местности вокруг Яхны продвинулась дальше через Корсунь. 60-я моторизованная дивизия сначала следовала за 14-й танковой дивизией, но затем прорвалась вперед до подступов к Смеле. Дивизия «Викинг» снова и снова прикрывала сильно атакуемый противником флаг корпуса...»[9].

Після того, як 14-та танкова дивізія генерал-лейтенанта Фріца Кюна 1 серпня оволоділа Новомиргородом, її підрозділи, вирушивши наступного дня у південно-східному напрямку, наткнулися на 223-ю стрілецьку дивізію. Вранці 2 серпня бойові порядки червоноармійців генерал-майора Філіппова з півночі і північного заходу були 40-м танковим розвідувальним батальйоном (командир – майор Артур Убер), 103-м (командир – полковник барон Ганс фон Фалькенштейн) та 108-м (командир – підполковник Карл Вільгельм фон Шлібен) танково-гренадерськими полками.

Генерал-лейтенант Фріц Кюн

Результат бою був невтішним для радянської сторони: 223-тя стрілецька дивізія, зазнавши серйозних втрат, відступила у напрямку Кіровограда. Ось як про це розповідає учасник тих подій, командир одного із взводів 1037-го стрілецького полку лейтенант Іван Патук: «На следующий день 2 августа началось настоящее наступление. Было очень тяжело, дело в том, что особенно тяжелым было моральное осознание того простого факта, что нам нечем драться против танков. Хоть бы были хотя бы те противотанковые

[9] Макензен фон Э. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. С. 247.

ружья, которые потом появились. Что такое против танка бутылка с горючей смесью – это уже ближний бой… Трудновато пришлось, но все равно отбивались... Особенно повезло нам в том, что на участке нашего батальона расположили полковую батарею 76-мм орудий, а это шесть пушек по штатам довоенного времени. Била она результативно, так как имела бронебойные снаряды. Вот чтобы перейти на осколочные снаряды и поражать пехоту – в этом артиллеристы не рисковали. Ведь сначала нужно с танками разобраться, а потом уже приниматься за пехоту. В течение всего дня немцы открыли постоянный минометный обстрел…

В итоге мы вели бой всего пару дней, но при этом понесли большие потери. Не скажу, что немцы нас сильно бомбили, но штурмовики обстреливали из пулеметов и бросали на траншеи мелкие бомбы, не более 10 килограммов, осколочного типа. Рассыпали по принципу кассетного бомбометания. Спасло только то, что перед боем дивизию усилили зенитной артиллерией – счетверенными пулеметами «Максим». Во всяком случае, я лично видел, что зенитчики сбили два немецких самолета, тут им помог тот факт, что немецкие летчики сильно снижались, чтобы эффективно проводить целевое бомбометание.

За пару дней боев, казалось бы, совсем небольшое время на передовой, я потерял 8 человек во взводе только убитыми. И примерно такое же количество раненных. Передышка после второго дня непрерывных боев не превышала нескольких часов, немцы сделали перегруппировку, они вообще на фронте очень быстро перегруппировывались, и тут выяснилось, что левый фланг дивизии был открыт, еще где-то только разгружались те войска, что шли к нам на усиление. Ну немец обошел нас и окружил. Благо наше, что наш полк находился на правом фланге, касаясь опушки какого-то дремучего леса, поэтому, когда дивизию окружили, немцы только вышли к лесу и начали окапываться, не успев подготовить позиции для обороны. Командование дивизии приняло решение прорываться – первыми пошли на прорыв мы... Как только вперед, то наткнулись на небольшой дозор и сразу же взяли пленного, которого тут же допросили, и он рассказал, что почти все войска, которые нас окружили, снялись, особенно танки и артиллерия, и пошли дальше наступать, так что немецкие войска располагались только в один эшелон. И все. Прорвать оборону мы прорвали, и вышли на соеди-

нение с другими войсками, которые шли нам навстречу от Кировограда. И в это время мы попали под сильную бомбежку, в ходе которой понесли потери даже большие, чем в обороне и прорыве вместе взятыми. Что было дальше, я не знаю, так как во время бомбежки был контужен, и сразу же направлен в медсанбат»[10].

Пізно увечері, о 22.30, 2 серпня 1941 року командувач Південним фронтом генерал армії Іван Тюлєнєв вийшов на зв'язок з головнокомандувачем Південно-Західного напрямку маршалом Семеном Будьонним. У першу чергу, Тюлєнєв зазначив, що делегат фронтового штабу, який щойно літаком повернувся у Вознесенськ, повідомляє, що у результаті бою південно-східніше Новомиргорода 223-тя дивізія у паніці відступила до Кіровограда. «И это не смотря на то, что сегодня в этой дивизии был заместитель начальника штаба фронта и член Военного совета фронта Задионченко, – наголошував генерал армії Тюлєнєв. – Товарищ Задионченко разъяснил начальнику штаба дивизии задачу и обстановку на фронте, дал указание, по мимо приказа, о стойкости дивизии в бою, так как роль этой дивизии по обеспечению фронта большая.

Тем не менее, после его отъезда, командир дивизии оказался в Кировограде, в то время как штаб дивизии во время боя еще 11 часов располагался в Большой Виске»[11].

Для того, щоб з'ясувати ситуацію з відступом 223-ї стрілецької дивізії, а також у майбутньому задіяти її підрозділи в обороні Кіровограда, командування Південного фронту відправило в розташування дивізії генерал-майора Харитонова та члена Військової ради Бородіна на чолі групи командирів фронтового штабу[12]. Провина за відступ дивізії з-під Новомиргорода була покладена на її командира. У серпні 1941 року вироком Військового трибуналу Південного фронту генерал-майор Федір Філіппов «за невыполнение боевого приказа и отход дивизии без приказа» був засуджений до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з відтермінуванням покарання до закінчення війни.

[10] Воспоминания Ивана Патука // Я помню. Воспоминания Ветеранов ВОВ. Режим доступа: http://iremember.ru

[11] Переговоры генерала армии Тюленева (Вознесенск) с маршалом Буденным 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Ед. хр. 4. Л. 102.

[12] Боевое донесение № 0027/ОП штаба Южного фронта от 3 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 58. Л. 76.

Надалі Філіппов спочатку командував стрілецьким полком, а потім виконував обов'язки командира 51-ї стрілецької дивізії 9-ї армії Південного фронту, був заступником по тилу командувача 18-ї армії, перебував на службі у штабах 58-ї армії, Північної групи Закавказького та Північно-Кавказького фронтів, виконував обов'язки начальника відділу бойової підготовки Управління формування та укомплектування військ Північно-Кавказького фронту, викладав і займався адміністративною роботою у Військовій академії тилу та забезпечення Червоної армії імені В'ячеслава Молотова. У 1950 році вийшов у відставку за станом здоров'я. Помер у 1963 році, похований у Твері[13].

Генерал-майор
Федір Філіппов

Вочевидь, ініціатором покладання провини за відступ 223-ї стрілецької дивізії на її командира був головнокомандувач Південно-Західним напрямком маршал Будьонний. Увечері 2 серпня він телеграфував Тюлєнєву і у відповідь на його повідомлення про ситуацію з дивізією Філіппова зазначав, що «...нужно на месте принимать самые решительные меры против трусов и паникеров, следует укреплять дивизию надежными людьми, дать в каждый взвод политбойцов и коммунистов. Необходимо виновных этой дивизии немедленно судить и перед строем расстрелять... По-моему надо начинать с командира дивизии, который своим примером заставил дивизию отходить»[14]. Окрім того, Будьонний пояснював командувачу Південним фронтом, що 223-тя дивізія формувалася по скороченому штату і мала все, крім зенітної артилерії, засобів зв'язку та великокаліберних мінометів. Про ці проблеми він інформував Ставку Верховного Головнокомандування, але звідти надійшов наказ все одно відправляти дивізію на фронт. Подібну неукомплектованість мали й інші дивізії, однак їх також передавали у діючу армію, бо, за словами маршала Будьонного, «...других и лучше этих нет». Остання ремарка була адресована

[13] Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій. Кропивницький, 2019. С. 213.

[14] Переговоры генерала армии Тюленева (Вознесенск) с маршалом Буденным 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Ед. хр. 4. Л. 104.

Тюлєнєву, напевно, як відповідь на його твердження, що причинами відступу 223-ї дивізії була недостатня згуртованість і забезпеченість при формуванні, а тому Військова рада фронту вважає за необхідне притягнення до відповідальності осіб, які займалися цією роботою, а також ухвалювали рішення про відправлення її на фронт.

Відступ 223-ї стрілецької дивізії з-під Новомиргорода ознаменував невдале закінчення операції з відновлення контакту між групою Понєдєліна і 26-ю армією Південно-Західного фронту. Надалі цим питанням командування Південного фронту не займалося, у першу чергу, через відсутність резервів. Головнокомандування Південно-Західного напрямку натомість вирішило, що доцільним буде прорив 6-ї і 12-ї армій на південь, а для того, щоб «...облегчить положение Южного фронта», маршал Будьонний планував створити в околицях Черкас групу військ, з декількох резервних стрілецьких і кавалерійських дивізій, яка завдала б удару на Звенигородку[15]. Таким чином, невдалі дії 223-ї дивізії південно-східніше Новомиргорода мали далекоглядні наслідки.

До слова, сумніви щодо правильності використання дивізії генерал-майора Філіппова у головнокомандувача Південно-Західним напрямком виникли ще 1 серпня, коли він дізнався, куди саме Тюлєнєв планує її направити. «Я беспокоюсь о новой 223 дивизии, чтобы она не попала изолированно под удар; что касается 116 и 212 дивизий, они связаны противником; их совместное действие, как вы просите, является не весьма реальным делом», – зазначав маршал Будьонний[16]. На це командувач Південним фронтом повідомив, що німці з півночі великого натиску не чинять, до того ж, за свідченнями полонених, 1-ша танкова група Клейста мала значні втрати. Як би там не було, але 223-тя стрілецька дивізія під Новомиргородом якраз і потрапила, як цього побоювався Будьонний, під ізольований удар III-го моторизованого корпусу генерал-лейтенанта Макензена. Відсутність підтримки інших підрозділів Червоної армії, неукомплектованість особовим складом і матеріальним забезпеченням стали причинами того, що 223-тя стрілецька дивізія, як зазначається в бойовому донесенні №0027/ОП штаба Південного фронту, «...не выдержала натиска противника и в беспорядке откатилась на Кировоград».

[15] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С. 26.

[16] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С. 23.

РОЗДІЛ ІІ.

«...не дать возможность захватить противнику станцию Адабаш и Ново-Украинку»

Поки 14-та танкова дивізія ІІІ-го моторизованого корпусу, фактично розбивши 223-ю стрілецьку дивізію, поступово заглиблювалася в межі Кіровоградщини, рухаючись передусім до її адміністративного центру, підрозділи іншого корпусу 1-ї танкової групи – XIV-го моторизованого – зіткнулися з опором радянських військ в околицях Новоукраїнки та розташованих неподалік від неї залізничних станцій Адабаш і Помічна.

На відміну від корпусу генерал-лейтенанта Макензена XIV-й моторизований корпус під командуванням генерала піхоти Густава Антона фон Вітерсхайма наприкінці липня – на початку серпня 1941 року мав інше завдання щодо 6-ї і 12-ї армій. Три його дивізії – 9-та і 16-та танкові та 25-та моторизована – були безпосередньо задіяні у перекритті групі Понєдєліна шляху відступу у східному і південно-східному напрямках. Саме 9-та танкова дивізія генерал-лейтенанта Альфреда фон Губіцкі, вийшовши 2 серпня до Вільшанки, остаточно закрила кільце оточення навколо групи Понєдєліна. До речі, у Вільшанці німці полонили начальника відділу постачання 6-ї армії, який прямував чи у Малу Виску, чи то до Великої Виски, аби організувати там нову армійську базу постачання[1]. 2 серпня 16-та танкова дивізія зайняла Лису Гору – село, розташоване приблизно за 40 кілометрів на південний захід від Новоукраїнки. В ніч з 2 на 3 серпня дві роти 64-го піхотного полку 16-ї дивізії розгромили велику колону радянських автомашин, які рухалися з кільця оточення у напрямку Новоукраїнки. Вранці 3 серпня бойова група «Вагнер», до якої входили різні підрозділи з 16-ї танкової дивізії, оволоділа Первомайським. Тим часом, праворуч від 9-ї і

[1] Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). С. 111.

16-ї танкових дивізій діяла 25-та моторизована дивізія генерал-лейтенанта Еріха-Генріха Клосснера. Вона рухалася ліворуч від 14-ї танкової дивізії III-го моторизованого корпусу і на кінець липня перебувала в околицях Хмельового. Потім дивізія Клосснера продовжила свій наступ на південь у напрямку Новоукраїнки та залізничних станцій Адабаш і Помічна, де на той час позиції займали 237-й конвойний полк 13-ї дивізії конвойних військ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та 23-й прикордонний загін. Згодом сюди прибув загін Одеського піхотного училища.

Увечері 31 липня лейтенант 23-го прикордонного загону Тітов, перебуваючи у Помічній, зателефонував у штаб Південного фронту. До телефону підійшов начальник військ по охороні тилу Південного фронту підполковник Борисов, якому було повідомлено про рух ворожих підрозділів. Так, лейтенант Тітов доповів, що о 15.30 31 липня німці – 6 танків і 12 мотоциклів – зайняли розташовану північно-східніше від Помічної залізничну станцію Капустине, після чого вони вирушили в напрямку іншої залізничної станції – Адабаш. На станції Капустине німці зруйнували чотири залізничні колії, що призвело до припинення руху між станціями Помічна – Шевченка. О 21.30 з Помічної туди відправився потяг для проведення ремонту колії, однак назад він не повернувся[2].

О 16 годині 31 липня в лісі неподалік Добровеличківки гітлерівці обстріляли колону червоноармійців. Декількома годинами раніше на північно-західних околицях Новоукраїнки було зафіксовано 3 німецькі мотоцикли, котрі, помітивши радянських бійців, повернулися в Глодоси. Вочевидь, гітлерівські мотоциклісти займалися розвідкою і повинні були з'ясувати ситуацію поблизу Новоукраїнки. Також лейтенант Тітов інформував, що «части Красной Армии отходят почти не сдерживая противника, расходятся во все стороны, задерживаются отдельные группы работниками погранотряда»[3].

На хаотичний відступ червоноармійських підрозділів нарікав і капітан Краснов, начальник штаба 237-го конвойного полку, який зна-

[2] Сводка о налетах и заграждениях на 6.00 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 164.

[3] Переговоры подполковника Борисова с лейтенантом Титовым (Помошная) и капитаном Красновым (Ново-Украинка) 31 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 94.

ходився в Новоукраїнці. Ось що капітан Краснов сказав, розмовляючи телефоном з підполковником Борисовим: «В районе действий, частей Красной Армии нет, ушли в разные направления. Пытались задержать группу танков, но командир возглавлявший группу оставив в залог удостоверение личности уехал с танками»[4]. Окрім цього, начальник штабу 237-го полку інформував, що німці наступають з Тишківки і Хмельового, а від станції Капустине на Адабаш рухається «...группа противника силою 4 – 5 танков из них 2 огнеметных, группа мотоциклистов и пехота до 70 человек с пулеметами и минометами... На станции Адабаш имеется зенитный дивизион прикрывающий станцию, при необходимости будет вести наземный огонь»[5]. Почувши інформацію, надану капітаном Красновим, підполковник Борисов наказав начальнику штабу 237-го полку зв'язатися з керівництвом 23-го прикордонного загону у Помічній і «...все двигающиеся части задерживать, располагать в обороне, не дать возможность захватить противнику станцию Адабаш и Ново-Украинку»[6].

На залізничних станціях Новоукраїнка, Адабаш, Капустине і Помічна розміщувалося багато ешелонів з пальним та боєприпасами. Тому німецька авіація щонайменше з середини липня 1941 року періодично завдавала по них ударів. Наприклад, о 20.30 19 липня станцію Помічна було обстріляно з кулемета і скинуто на її територію вісім бомб, у результаті чого зруйнувалося приміщення гуртожитку, де мешкали працівники залізниці, та, за попередніми даними, загинуло 6 осіб. Колія не була пошкоджена[7]. Наступного дня німецькі літаки бомбили залізничну станцію Плетений Ташлик і роз'їзд Новаківка, розташовані північно-східніше Новоукраїнки. На роз'їзд Новаківка було скинуто чотири

[4] Переговоры подполковника Борисова с лейтенантом Титовым (Помошная) и капитаном Красновым (Ново-Украинка) 31 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 94.

[5] Переговоры подполковника Борисова с лейтенантом Титовым (Помошная) и капитаном Красновым (Ново-Украинка) 31 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 94 – 95.

[6] Переговоры подполковника Борисова с лейтенантом Титовым (Помошная) и капитаном Красновым (Ново-Украинка) 31 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 95.

[7] Сводка о налетах на 24.00 19 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 115.

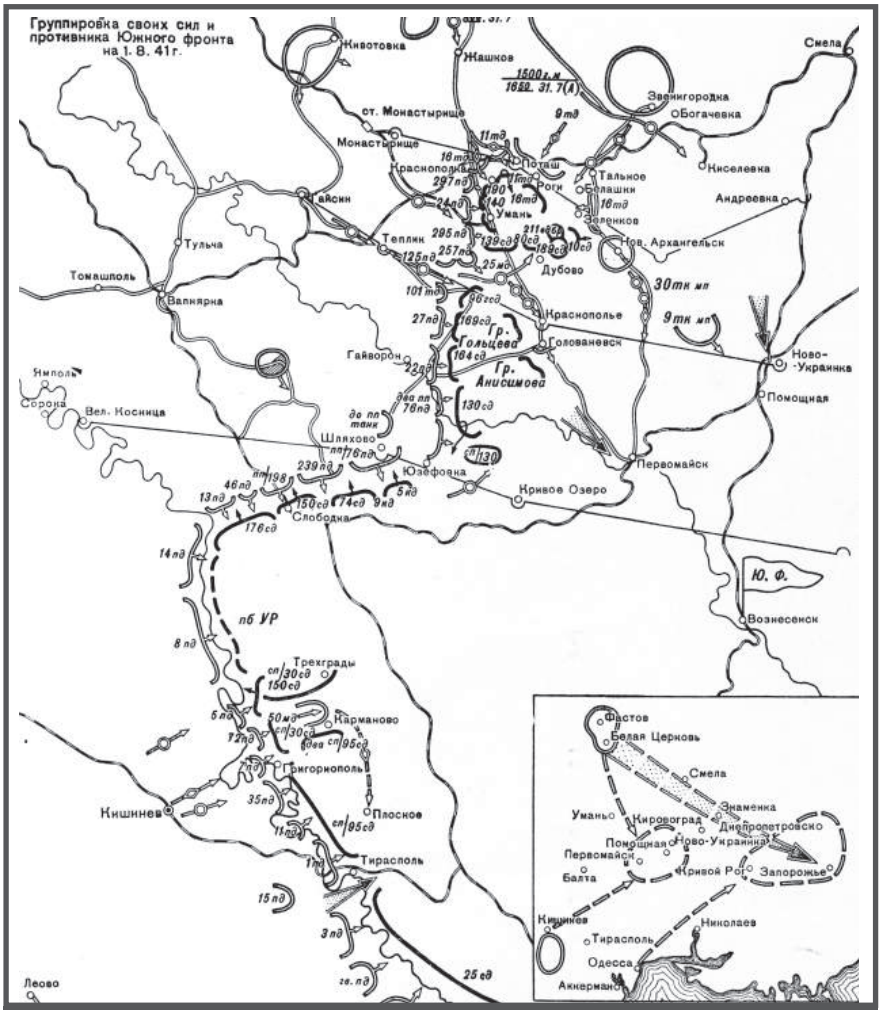

Розташування німецьких і радянських військ на лінії фронту на 1 серпня 1941 року

бомби, які, однак, не здетонували. Одна бомба потрапила на тендер паровоза № 521, друга – на хрестовину вхідної стрілки, а решта впали за межами роз'їзду. Одну бомбу скинули на станцію Плетений Ташлик, її вибух призвів до пошкодження зв'язку, який досить швидко відновили[8].

Увечері 24 липня, внаслідок нальоту німецької авіації, на станції Помічна був пошкоджений тендер паровоза № 712, а паровоз № 1317 через кульові пробоїни котла вийшов з ладу. Також до 21.15 на станції був відсутній зв'язок[9]. Через декілька днів – 27 липня – бомбардувальник і винищувач Люфтваффе обстріляв групу робітників, коли ті займалися відновленням залізничних колій[10].

29 липня німецькі літаки вчергове здійснили бомбардування Помічної: чотири вагони з боєприпасами загорілися і почали зриватися. Бійцям 237-го конвойного полку і 23-го прикордонного загону вдалося від'єднати палаючі вагони і відігнати їх у безпечне місце, що дало можливість врятувати від знищення решту 17 вагонів.

1 серпня о 12.30 група гітлерівців невстановленої кількості зайняла залізничну станцію Капустине, після чого, заправивши на ній свої автомашини, відправилася у напрямку Хмельового. У другій половині цього ж дня німці зруйнували телеграфні стовпи і залізничний перегон Капустине – Виска, на якому згорів один вагон з боєприпасами, а на перегоні між станціями Новаківка і Плетений Ташлик було знищено частину залізничної колії[11].

2 серпня радянська авіація вела розвідку та завдала удару по німецьких військах в околицях Новоукраїнки, залізничної станції Капустине, Хмельового, Плетеного Ташлика і Злинки. Також цього дня була здійснена спроба доставити оточеним південно-східніше Новоархангельська червоноармійським військам боєприпаси і пальне, яка, однак, закінчилася трагічно. Поряд з Олексіївкою впав підбитий німцями транспортний літак. Командир повітряного судна Степан Кова-

[8] Сводка о налетах на 24.00 20 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 120.

[9] Справка о налетах на 6.00 24 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 133.

[10] Справка о налетах на 18.00 27 июля 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 145.

[11] Сводка о налетах на 18.00 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 167.

ленко, пілот Григорій Виноградов, механік Федір Папко і борт-радист Захар Шатохін загинули і були поховані у братській могилі на території села. В обліково-послужній карті борт-радиста Шатохіна зазначається: «...погиб 2 августа 1941 года при выполнении боевого задания из Вознесенска в район деревни Теклиевка под Уманью. За Кировоградом самолет подвергся сильному обстрелу зенитных пулеметов и нападению мессершмиттов, загорелся в воздухе, упал на землю и взорвался»[12].

Важливим об'єктом, який розташовувався на залізничній станції Адабаш, був нафтовий склад. Влітку 1941 року його обслуговували службовці військової частини № 1080. Серед архівних документів вдалося віднайти списки втрат обслуговуючого персоналу нафтового складу – команди № 2038 і армійської майстерні №55. До списку команди № 2038 занесено відомості на 86 чоловік, одна частина яких служила в охороні нафтоскладу, а інша – займала такі професії, як телефоніст, робітник, повар, слюсар, зварювальник, моторист, кучер, робітник по очистці резервуарів, завідувач сховищем, комірник, пожежний, наливальник, токар, столяр тощо. Усі службовці команди № 2038 були уродженцями Новоукраїнського району, навпроти особових даних кожного з них стоїть відмітка про причину вибуття з армії – зник безвісти під час бою за залізничну станцію Адабаш 2 серпня 1941 року. Така ж доля спіткала й 27 осіб з армійської майстерні № 55[13].

Зниклими безвісти 4 серпня поблизу залізничної станції Помічна числиться значна кількість службовців 68-го окремого батальйону обслуговування станції з військової частини № 1089. Поглянувши на список втрат цього підрозділу, до якого занесені дані про 286 військових, видно, що усі вони були призвані до лав Червоної армії районними військовими комісаріатами Ростовської області.

Командування Південного фронту приділяло значну увагу обороні Новоукраїнського напрямку. Для радянської сторони було важливо контролювати розташовані там залізничні станції – Новоукраїнка, Адабаш і Помічна, адже вони активно використовувалися для військових потреб. Зокрема, саме через ці станції згідно з директивою по

[12] Учетно-послужная карта бортрадиста второго класса Шатохина Захара Алексеевича // ЦАМО РФ. Ф. Учетно-послужная картотека. Оп. 681. Д. 66. Л. 18.

[13] Именной список безвозвратных потерь младшего и рядового состава войсковой части № 1080 // ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 818884. Д. 37. Л. 290 – 297.

тилу Південного фронту № 0012 від 31 липня 1941 року повинна була здійснюватися евакуація до Дніпропетровська поранених бійців з 6-ї, 12-ї і 18-ї армій[14]. У Новоукраїнці розташовувався головний інженерний склад 18-ї армії генерал-лейтенанта Андрія Смірнова, а на станції Адабаш, як зазначалося, знаходився нафтовий склад.

«Мы не могли больше держаться в Ново-Украинке, так как у нас не было ничего против немецких минометов и танков»

Наприкінці липня – на початку серпня 1941 року позиції в Новоукраїнці та її околицях займав 237-й конвойний полк 13-ї дивізії конвойних військ НКВС, яким командував майор Антонов. Сформований цей підрозділ був у серпні 1940 року зі складу 233-го стрілецького полку конвойних військ НКВС Радянського Союзу. Згодом він отримав завдання охороняти приміщення Народного комісаріату внутрішніх справ Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (РСР) у місті Кишинів. З 26 червня 1941 року і майже до кінця березня 1942 року 237-й полк входив до складу Червоної армії. Потім його, переформувавши у стрілецький полк зі збереженням порядкового номера, декілька разів передавали з Червоної армії до складу внутрішніх військ НКВС і навпаки.

Отже, на час вторгнення німецьких військ у межі радянської України 237-й полк під командуванням майора Антонова дислокувався на території Молдови. Під натиском німців він поступово відходив у північно-східному напрямку і, пройшовши через Балту, у другій половині липня прибув до Новоукраїнки. 28 липня до полкового штабу надійшла інформація, що Балта знаходиться під обстрілом німців, а в наступні два дні розвідка доповідала, що вони рухаються у напрямку Новоукраїнки. 30 липня в місто приїхали два представники фронто-

[14] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С.123.

вого командування: член Військової ради Семен Задіонченко і начальник особливого відділу. Вони наказали організувати оборону Новоукраїнського напрямку і відповідальними за це призначили майора Антонова та воєнного комісара полку Сметаніна. Згідно з вказівками, відданими делегатами штабу Південного фронту, 237-й полк вийшов на околиці Новоукраїнки і зайняв оборону: 1-й батальйон, який мав три роти (одна була сформована з бійців інших підрозділів), дві різнокаліберні гармати та дев'ять танків (лише три з яких були справні) розташувався північно-західніше від населеного пункту, 2-й батальйон у складі трьох рот – північно-східніше, а загін міліції – південно-західніше, неподалік станції Помічна.

«31 июля в 20 часов 1-й батальон в районе между станцией Адабаш и Зверевкой вошел в соприкосновение с противником, – зазначає старший політичний керівник Красовський у своїй «Докладной записке начальнику политотдела 13 дивизии конвойных войск НКВД батальонному комиссару Поварову от 9 августа 1941 года». – Бой продолжался всю ночь. Ночью был отдан приказ командиру 1-го батальона о наступлении, а 2-му батальону оставаться на занятом рубеже. Наступление запоздало и началось с рассветом, но в силу того, что танки преждевременно повернули назад, а армейская стрелковая рота отошла назад, два взвода 2 роты, перепутав сигналы, отошли в

Фрагмент робочої карти штаба Південного фронту на 31 липня 1941 року

район 2-го батальона, наступление не дало положительных результатов и 1 рота оказалась в окружении. Бой продолжался до 8 часов утра...».

Вранці 1 серпня начальник штаба 237-го конвойного полку капітан Краснов повідомляв у Вознесенськ, де був штаб Південного фронту,

що у Новоукраїнці формуються окремі групи бійців для оборони міста, яких мали підтримувати дев'ять танків БТ, однак їх не можна було використовувати через відсутність мастила. Капітан Краснов прохав терміново надіслати мастила, а також посприяти налагодженню зв'язку, оскільки встановлена в Новоукраїнці рація сигналу зі штабу фронту не отримувала. Також начальник штабу 237-го полку поставив до відома вище керівництво, що у Злинці і на станції Капустине перебуває група німецьких військ: 13 танків, сім бронемашин, 10 – 15 мотоциклів, сім вантажних машин з піхотою. У свою чергу, лейтенант Тітов з 23-го прикордонного полку інформував штаб Південного фронту, що розвідкою встановлено відсутність гітлерівців у Добровеличківці, а от в Глодосах було виявлено німецькі танки, мотоцикли і піхоту. За неперевіреними даними, зазначав лейтенант Тітов, у Глодосах знаходиться в оточенні група радянських прикордонників з не відомого йому загону[15].

Надаючи інформацію командуванню Південного фронту, капітан Краснов вирішив звернути його увагу й на те, що керівництво двох прикордонних загонів – 92-го і 97-го – відмовляється брати участь в обороні Новоукраїнки. Реакція не забарилася. О 9.45 1 серпня на зв'язок з капітаном Красновим вийшов підполковник Шаров. «Докладываю обстановку на 9.00 1 августа 1941 года, – сказав капітан Краснов. – На восточную окраину Ново-Украинки вышли тылы 92 пограничного отряда, под командой старшего политрука Новикова и 97 пограничного отряда – под командой капитана Бернштейна.

На мое распоряжение по выполнению Вашего приказа о мобилизации всех идущих в тыл для обороны Ново-Украинки, таковое выполнить отказались, приняв решение двигаться далее в тыл, не имея задачи и не зная где находятся отряды. С указанных тылов можно собрать 200 – 300 человек вооруженной силы, без ущерба охраны обозов.

Во время моего разговора с Вами, донесли, что обоз 92 пограничного отряда вышел на Ровное.

В районе Ново-Украинки сосредоточился тыл 44 танковой дивизии, наличии в нем около 500 красноармейцев, их них вооруженных 100, на остальных оружие, по заявлению начальника тыла, подойдет. Кроме этого, имеется около 200 грузовых машин без груза, что с ними делать?

[15] Переговоры 1 августа 1941 года с 7.35 – 9.00 // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 92.

На задержанные 9 БТ, шедшие в тыл, не имею масла. Принятыми мною мерами не разыскано. Прошу таковое выслать.

Противник занял Злынку и станцию Капустино, далее повернул на Хмелевое.

В этот момент мне доносят: военфельдшер, проезжая на Фурмановку, в направлении Юрьевки, не доезжая 3-х километров до последней, наткнулся на 5 автомашин с немцами, которые, открыв огонь по нашим трем машинам, возвращавшимся с разгрузки раненых, две машины уничтожили, на третьей военфельдшеру удалось оторваться от противника.

Комбриг Гудков – представитель штаба 12 армии, на предложение командира 237 конвойного полка – майора Антонова, возглавить, как старший начальник, организацию обороны Ново-Украинского направления, от такового отказался, заявив, что не его дело. Помимо этого, вчера приказал раздавать из складов продовольствие местному населению, половина продовольствия на сегодняшний день расхищена и роздана, что делать?»[16].

У відповідь на слова капітана Краснова підполковник Шаров повідомив, що тих, хто відмовляється виконувати накази, заарештовувати, а старшого політрука Новікова та капітана Бернштейна повернути в Новоукраїнку і попередити, що якщо не будуть виконувати розпорядження, то підуть під трибунал. «Всех годных к боевым действиям из обозов 92 и 97 пограничных отрядов, – наказував капітану Краснову підполковник Шаров, – сформировать в подразделения под командой политрука Новикова и капитана Бернштейна, обозы под минимальной охраной, направить в тыл по Вашему усмотрению.

Из 500 вооруженных человек тыла 44 танковой дивизии сформировать батальон, обратив на оборону 200 транспортных машин, выбрать место, создав подвижный резерв»[17].

Окрім оборони Новоукраїнки від німців, підполковник Шаров поставив перед начальником штаба 237-го полку ще одне досить ам-

[16] Переговоры подполковника Шарова (Вознесенск) с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 86.

[17] Переговоры подполковника Шарова (Вознесенск) с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 86 – 87.

бітне завдання. «Ввиду достаточного количества наличия у Вас сил, – наказував представник фронтового командування, – перейдите от оборонительных мероприятий к активным наступательным действиям, поставив себе задачу все двигающиеся группы противника на восток отрезать, окружая уничтожать. Повторяю – станцию Капустино немедленно занять, не допуская занятия ее противником»[18].

Щодо ситуації з відмовою комбрига Гудкова очолити оборону Новоукраїнського напрямку, а також його рішення про роздачу продовольства, підполковник Шаров розпорядився: «Разбазаривание продовольства в городе немедленно прекратить, о чем передать комбригу Гудкову, навести жесткий порядок в городе и сообщить комбригу пусть он не самочинствует и подчиняется указаниям начальника гарнизона, майора Антонова»[19]. Відразу ж після закінчення розмови з капітаном Красновим підполковник Шаров доповів про ситуацію в Новоукраїнці, а саме про поведінку комбрига Дмитра Гудкова начальнику п'ятого відділу штабу Південного фронту генерал-майору Караваєву.

Вочевидь, відмова комбрига Гудкова очолити оборону Новоукраїнського напрямку значно не вплинула на його подальше життя і військову кар'єру. До того, як наприкінці липня 1941 року прибути в Новоукраїнку, комбриг Дмитро Гудков був начальником штабу 44-ї гірськострілецької дивізії, а потім перебував у безпосередньому розпорядженні командувача 12-ї армії генерал-майора Павла Понєдєліна. В Новоукраїнку комбриг Гудков прибув разом з групою співробітників оперативного відділу штабу 12-ї армії, вийшовши з оточення південно-східніше Новоархангельська. Надалі Гудков командував особливою групою Резервної армії Південного фронту, 261-ю стрілецькою дивізією, був заступником командира 51-ї стрілецької дивізії, начальником Краснодарського піхотного училища, відділу комплектування Сталінградського фронту, командиром 37-ї запасної стрілецької бригади Приволзького військового округу, викладачем тактики у Військовій академії імені Михайла Фрунзе, заступником командира 247-ї стрілецької дивізії, командиром 321-го стрілецького полку 15-ї Сиваської мото-

[18] Переговоры подполковника Шарова (Вознесенск) с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 87.

[19] Переговоры подполковника Шарова (Вознесенск) с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 87.

стрілецької дивізії 2-го Білоруського фронту. Генерал-майора Гудкова двічі відсторонювали від служби за великі втрати особового складу та матеріальної частини підрозділів, якими він командував. У серпні 1944 року його заарештували і засудили до семи років виправно-трудових таборів з відтермінуванням вироку до закінчення війни. Наприкінці березня 1948 року звільнений у запас, помер у 1960 році[20].

Надвечір 1 серпня у Новоукраїнку прибула рота червоноармійців на чолі з представником фронтового штабу полковником Волковим. Згодом, оцінивши обстановку, прибулі радянські бійці на автомашинах відправилися на станцію Помічна. Тим часом, розвідка 237-го полку повідомляла, що з Плетеного Ташлика на Адабаш рухаються три німецькі танки. Така ж кількість бойових машин була помічена на північних підступах до Новоукраїнки, а один танк і невстановлену кількість вояків вермахту зафіксували у Добровеличківці[21].

Близько 23 години 1 серпня німці атакували станцію Адабаш. Майор Антонов повідомляв підполковнику Шарову, що бійцям його полку вдалося відбити удар роти піхотинців, яких підтримували 15 танків, одна бронемашина та група мотоциклістів. Не зумівши прорвати оборону радянських воїнів, німці розпочали артилерійський обстріл Новоукраїнки і дороги Новоукраїнка – Рівне. В ніч з 1 на 2 серпня по станції Новоукраїнка було завдано удару авіацією: від скинутих бомб спалахнув вагон з боєприпасами[22].

Протистояти натиску німців було тяжко. Командування 237-го полку не могло розраховувати на введення у бій наявних дев'яти танків БТ, позаяк не було мастила, пошуки якого у попередні дні не мали успіху. Через відсутність зброї не вдалося сформувати з тилових підрозділів 44-ї танкової дивізії батальон вояків кількістю 500 осіб, як цього вимагав підполковник Шаров. Майор Антонов запевняв, що з проханням надіслати зброю звертався у Кіровоград, але там з якихось причин йому відмовили. Деякою підтримкою воїнам 237-го полку могли стати

[20] Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. С. 208 – 209.

[21] Переговоры интенданта 3 ранга Луценка (Вознесенск) с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 80.

[22] Сводка о налетах на 6.00 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 170.

два танки КВ, котрі, за розвідувальними даними, прямували в бік Новоукраїнки з Лисої Гори[23]. Також в одному з оперативних зведень штабу Південного фронту зазначається, що в ніч з 31 липня на 1 серпня з Вознесенська для оборони Новоукраїнки був відправлений окремий робочий батальйон кількістю 560 осіб[24]. Чи дістався він місця призначення, достеменно невідомо.

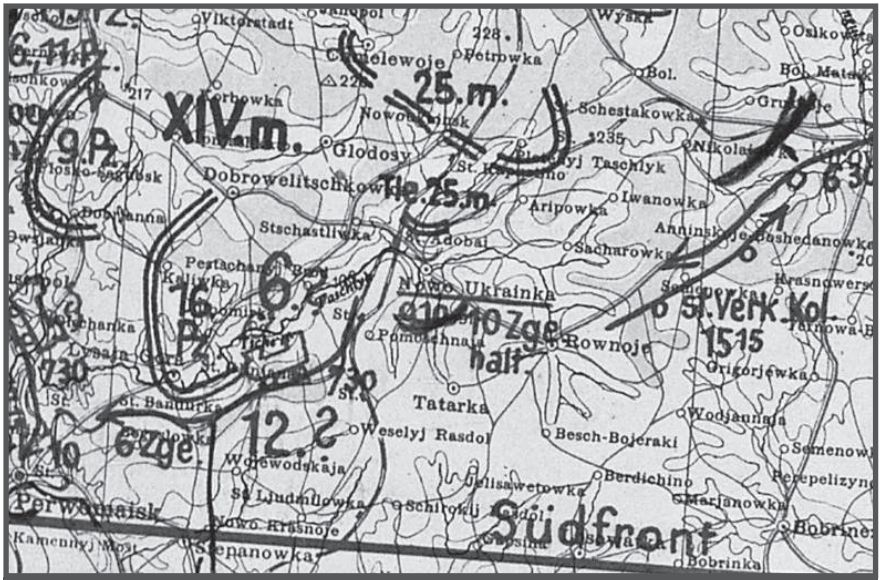

Фрагмент німецької карти.
Розташування дивізій XIV-го моторизованого корпусу на 1 серпня 1941 року

О 1.05 2 серпня капітан Краснов повідомив у штаб Південного фронту, що на північно-західній околиці Новоукраїнки і на станції Адабаш триває бій, німці окопалися і ведуть по місту артилерійський та мінометний вогонь. До позицій радянський вояків доносився шум моторів гітлерівських танків і мотоциклів[25].

---

[23] Переговоры подполковника Шарова (Вознесенск) с майором Антоновым (Ново-Украинка) 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 62.

[24] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С.159 – 160.

[25] Переговоры подполковника Борисова с капитаном Красновым (Ново-Украинка) 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 69.

2 серпня командування Південного фронту направило начальнику гарнізону Новоукраїнки, командиру 237-го конвойного полку майору Антонову розпорядження № 039/ОП, у якому зазначалося:

«Командующий Южным фронтом приказал:

1. Под вашу личную ответственность водворить порядок в Ново-Украинке и районе радиусом 5 километров, подчинив себе все находящиеся там войска.

2. Весь автотранспорт привести в полный порядок для использования его под летучие отряды.

3. В районе Ново-Украинки и станции Адабаш организовать круговую оборону.

4. Создать летучий отряд, которым обеспечить за собой станцию Капустино.

5. Организовать разведку в направлении Глодос, Фурмановки, Песчаного Брода.

6. Схему обороны Ново-Украинки представить к 12.00 2 августа 1941 года.

7. Организовать подвижными истребительными отрядами уничтожение мелких групп противника, болтающихся в нашем тылу в окрестностях Ново-Украинки.

8. Крепко оборонять железную дорогу»[26].

Увечері 2 серпня майору Антонову було надіслане бойове розпорядження № 0043/ОП, яке підписали начальник фронтового штабу генерал-майор Федір Романов, воєнний комісар Маслов і начальник оперативного відділу підполковник Феодосій Корженевич. Вище командування Південного фронту знову вимагало від командира 237-го полку «…под личную ответственность, удерживать станции Помошная, Адабаш и Ново-Украинку до похода частей 6 и 12 армий»[27].

Є підстави вважати, що дане бойове розпорядження майор Антонов не отримав, принаймні про це повідомляв 3 серпня начальник штабу 237-го полку капітан Краснов у своїй доповіді підполковнику Шарову.

[26] Приказание № 039/ОП начальнику гарнизона м. Ново-Украинки, командиру 237 конвойного полка майору Антонову от 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 4. Л. 134.

[27] Боевое распоряжение № 0043/ОП штаба Южного фронта начальнику гарнизона Ново-Украинки от 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 4. Л. 147.

Окрім цього, зміст доповіді дає нам можливість дізнатися про те, як розвивалися події у Новоукраїнці та її околицях 3 серпня. Вочевидь, після атаки німців, які, за словами Краснова, мали значну перевагу у живій силі (на позиції трьох рот радянських військових наступало до полку гітлерівських піхотинців), 237-й полк почав відступ у напрямку Вознесенська. «Сейчас нахожусь в Бобринце, – звітував капітан Краснов підполковнику Шарову. – Имею потери до двух взводов. Две роты не знаю где находятся.

Получил приказ полковника Волкова отправиться из Ново-Украинки, после чего Волков убыл, оставив за себя майора Ломакина, последний приказал отходить, обороняя направление Новый Буг.

До подхода к Бобринцу связь с Ново-Украинкой потерял.

Частей Красной Армии в Ново-Украинке не было, а был рабочий батальон, который отходил на Ровное. Майор Ломакин отводил его на Ровное, там с ними потеряли связь.

Майор Антонов находиться в Бобринце. Мы не могли больше держаться в Ново-Украинке, так как у нас не было ничего против немецких минометов и танков.

Между Ново-Украинкой и Ровное силами батальона занята оборона»[28].

Отже, 3 серпня, не витримавши натиску німців, 237-й конвойний полк залишив Новоукраїнку і станцію Адабаш та почав відступ до Вознесенська, однак коли його частини перебували у Бобринці, зі штабу Південного фронту надійшов наказ рухатися до Кривого Рогу, а згодом до Дніпропетровська, куди конвойний полк прибув 8 серпня 1941 року. До нового місця дислокації дісталися залишки двох батальйонів, особовий склад третього батальйону станом на 9 серпня знаходився у різних підрозділах, які, за останніми даними, перебували у Гайвороні, Первомайську, Братському і Березівці. Зв'язку з ними полковий штаб не мав.

Яких же втрат зазнав 237-й конвойний полк НКВС під час боїв з німцями біля Новоукраїнки?

У вже цитованій «Докладной записке начальнику политотдела 13 дивизии конвойных войск НКВД батальонному комиссару Поварову

[28] Доклад по телефону капитана Краснова (Бобринец) подполковнику Шарову (Вознесенск) 3 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 60. Л. 110.

от 9 августа 1941 года» старшого політрука Красовського зазначається, що загинули командир 1-ї роти старший лейтенант Ушев, командири взводів старший сержант Рибець і сержант Ігошин, сержанти Матвєєв і Святкін, воєнний фельдшер 2-ї роти Хмельницький, єфрейтор Кольчук, червоноармійці Останін та Доля.

Згідно з іншим документом – «Именным списком безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава 13 дивизии конвойных войск НКВД с 1 по 31 августа 1941 года» – в околицях станції Адабаш зникли безвісти сержанти Іван Надєждін, Микола Ремизов, молодші сержанти Іван Стрельніков, Михайло Тананов, єфрейтори Іван Сараєв, Іван Гунченко, Василь Первиненко, Василь Житченко та рядові Степан Кочерга, Семен Суховатий, Іван Ляшевський, Михайло Чаповський, Сергій Гоцуєнко, Анатолій Кулагін, Каюм Курмаєв, Афанасій Кириця, Терентій Сташевський, Павло Анохін, Юстин Цвик, Іван Васильєв, Василь Кравець, Дмитро Слухай, Олександр Зінов'єв, Михайло Колбаско, Михайло Карандашов, Василь Белінський, Павло Кузніченко, Дмитро Охріменко, Михайло Бухвалов, Костянтин Неклюдов, Антон Васильєв, Лазар Сєдов, Олександр Трофімов, Євсей Турчак, Іван Гавриш[29].

23-й прикордонний загін у боях за залізничну станцію Помічна, Добровеличківку і Піщаний Брід

Поки 237-й полк обороняв станцію Адабаш і Новоукраїнку, 23-й прикордонний загін, а саме дві його застави – № 11 і резервна, за підтримки однієї комендатури 24-го прикордонного загону здійснили 1 серпня бойову розвідку в напрямку Піщаного Броду і Добровеличківки. Днем раніше командир 23-го загону майор Павло Козак отримав

[29] Именной список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава 13 дивизии конвойных войск НКВД с 1 по 31 августа 1941 года // Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 40631. Оп. 1. Д. 152. Л. 93 – 96, 104.

зі штабу Південного фронту таку директиву: «Подполковник Борисов приказал немедленно принять меры обороны Помошная – Песчаный Брод – Любомирка, объединив под своей командой все окружающие разрозненные подразделения и части пограничных отрядов и Красной Армии.

Не допустить продвижения противника на юго-восток и юг.

Выслать сильную разведку в направлении Ново-Николаевка – Ольшанка.

В Ново-Украинке организует оборону 237 конвойный полк майора Антонова, войдите с ним в связь для координации действий.

По непроверенным данным, на Лысую Гору вышел 24 пограничный отряд, войдите с ним в связь.

Установите какие еще пограничники находятся в вашем районе»[30].

23-й прикордонний загін створили у лютому 1924 року на базі Подільського губернського прикордонного загону. Тривалий час місцем дислокації новосформованого підрозділу було місто Кам'янець-Подільський. У 1936 році загін був нагороджений орденом Червоного Прапору. У липні 1940 року його передислокували на нову ділянку кордону на річці Прут. Управління і штаб загону розмістили у містечку Липкани, на північному заході Молдавської РСР. Напередодні німецько-радянської війни 23-й загін охороняв більш ніж стокілометрову ділянку радянсько-румунського кордону, мав 15 застав і майже півтори тисячі військовослужбовців. На світанку 22 червня 1941 року вступив у бій з німцями, а на початку липня отримав наказ залишити свої позиції і відступати на схід. Наприкінці липня 23-й прикордонний загін діяв у тилах 12-ї і 18-ї армій. Так, 29 липня в околицях Новоархангельська німці вийшли у тил зазначених радянських армій, тому прикордонникам було наказано забезпечити відхід армійських тилових підрозділів на новий рубіж. Особливо активно під час реалізації цього завдання діяв командир 23-го загону майор Павло Козак, який неодноразово особисто очолював контратаки своїх бійців на німецькі позиції. У 1942 році його було нагороджено орденом Червоного Прапора[31]. 29 липня в боях

[30] Приказание командиру 23 пограничного отряда майору Казаку от 31 июля 1941 года // РГВА. Ф. 38658. Оп. 1. Д. 1. Л. 12.

[31] Наградной лист на полковника Казака Павла Корниловича – командира 23 Краснознаменного пограничного полка войск НКВД. 20 сентября 1942 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 682524. Ед. хр. 975. Л. 591 – 592.

під Новоархангельськом був поранений батальйонний комісар Яків Грицай. Згодом він помер і був похований на станції Помічна[32].

На відміну від інших, скажімо, 92-го і 97-го прикордонних загонів, основні сили яких потрапили в оточення південно-західніше Новоархангельська, 23-му загону вдалося вчасно відійти до залізничної станції Помічна. І, як вже говорилося, увечері 1 серпня його дві застави вирушили на бойову розвідку в напрямку Піщаного Броду і Добровеличківки. Керував цією операцією начальник тилу Південного фронту полковник Волков, а розпорядження на її проведення віддав член Військової ради фронту, комісар державної безпеки 3-го рангу Сазикін. О 22.30 1 серпня прикордонники на південній галявині лісу, що на два кілометра південно-східніше Добровеличківки, вступили в бій з німцями. «Бой с противником продолжался около двух с половинной часов. Наши потери уточняются. Со стороны противника по неполным данным имеются около 20 убитых.

Батальйонний комісар Яків Грицай

В ходе боя по противнику было установлено следующее: 1) около 2-х батальонов пехоты; 2) три танка, из них два огнеметных; 3) артиллерия и минометы», – зазначається у бойовому донесенні командира 23-го прикордонного загону майора Козака начальнику охорони тилу Південного фронту, підполковнику Борисову від 2 серпня 1941 року[33].

У результаті бою радянські прикордонники потрапили в оточення, з якого станом на 2.30 2 серпня їм вдалося вийти, окрім застави №11. Німці, тим часом, продовжували рухатися на станцію Помічна, яку з північного заходу, заходу і південного заходу обороняли застави № 14 і №15 23-го прикордонного загону та рота обслуговуючого батальйону. В ніч з 1 на 2 серпня гітлерівці завдали артилерійського і мінометного

[32] Именной список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава частей пограничных войск НКВД Молдавской ССР за период с 20 июля по 1 августа 1941 года // РГВА. Ф. 32880. Оп. 1. Ед. хр. 146. Л. 221.

[33] Боевое донесение № 6 штаба 23 пограничного отряда (Помошная) подполковнику Борисову (Вознесенск) от 2 августа 1941 года // РГВА. Ф. 38658. Оп. 1. Д. 1. Л. 19 – 21.

удару по Помічній та станції Новаківка, на якій пошкодили дві залізничні колії і пасажирське приміщення. На ранок 2 серпня рух радянських потягів на ділянках Помічна – Шевченка і Помічна – Знам'янка припинився, для його відновлення з Помічної вирушило два потяги, один під час обстрілу спалахнув[34].

На 6.00 2 серпня німецькі підрозділи перебували за чотири кілометри північно-західніше Піщаного Броду, а вже майже через півтори години вони, провівши артилерійську і мінометну підготовку, атакували Помічну. На станції спалахнула пожежа, цистерни з пальним, які знаходилися на залізничних коліях, вибухнули. Розуміючи, що втримати наступ німців не вдасться, 23-й прикордонний загін залишив станцію і вирушив у напрямку Бобринця. Об 11.30 залишки його особового складу досягнули лісу, розташованого на два кілометри південно-східніше Бежбайрак. Звідси майор Козак надіслав у фронтовий штаб бойове донесення № 7, у якому повідомляв таке: «Отряд начал отходить в направлении Бобринец и к 11.30 достиг леса, что 2 км южнее Бежбайраки, куда продолжают подтягиваться подразделения прикрытия. В районе леса делаю привал. Прошу дать указание о дальнейшем направлении движения.

Потери, понесенные отрядом в боях под Добровеличковкой, Песчаный Брод и станцией Помошная уточняются, так как подразделения 11, 12, 14, 15 застав выходят из окружения и после их присоединения к отряду будет возможно определить наши потери. Связь со штабом 18 армии потеряна, и место пребывания его в настоящее время неизвестно»[35].

Через декілька днів штаб військ НКВС по охороні тилу Південного фронту, який з 5 серпня розташовувався у місті Миколаїв, підготував оперативне зведення № 40. Ось фрагмент його змісту: «...Было установлено, что в Добровеличковке находится группа противника: до батальона пехоты с артиллериею и минометами, 3 – 5 танков, из них 2 танка тяжелых... В 7.20 2 августа по докладу командования 23 пограничного загона, противник начал обстрел станции Помошная артил-

[34] Справка о налетах и заграждениях на 6.00 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 170; Сводка о налетах на 18.00 2 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 98. Л. 169.

[35] Боевое донесение № 7 штаба 23 пограничного отряда (лес, что в трех километрах юго-восточней Бежбайрак) подполковнику Борисову (Вознесенск) от 2 августа 1941 года // РГВА. Ф. 38658. Оп. 1. Д. 1. Л. 22 – 25.

лерийским, минометным огнем и провел наступление пехоты. 23 пограничный отряд, под прикрытием застав, отошел по направлению Бобринца и к 19.00 расположился на окраине села Шляховое (3 километра юго-восточней Бобринца).

По сообщению младшего политрука 2 заставы Шишеина, вышедшего 3 августа 1941 года из окружения с личным составом заставы установлено, что 2 августа в направлении Добровеличковки через Песчаный Брод из Любомировки проследовали по правому берегу р. Черный Ташлык 20 автомашин с пехотою противника по 20 – 25 человек в каждой, 10 танков средних. В этот же день 10 средних танков проследовали из Песчаного Брода на Монастырище. В районе Добровеличковки, Песчаного Брода, Любомирки действуют мотомеханизированные части противника силой до полка. Штаб полка размещался в Добровеличковке. Противник двигался в направлении Первомайска вдоль железной дороги, охватывая станцию Помошная.

По сообщению красноармейца 8 заставы 24 пограничного отряда Палова, находившегося в окружении противника, установлено, что 2 августа в 11.00 из Песчаного Брода в направлении течения реки Черный Ташлик прошли 300 автомашин с пехотой противника, 20 легковых автомашин и 30 мотоциклов.

По агентурным данным от 4 августа 1941 года в Ново-Украинке находился противник силами 30 бронемашин, 30 танков, около 300 автомашин, 50 мотоциклов, 20 разнокалиберных пушек, из них 5 дальнобойных».

Отже, 2 серпня 23-й прикордонний загін відступив зі станції Помічна, але це не означало, що відтепер вона остаточно знаходитиметься під контролем німців, бо увечері наступного дня – 3 серпня – в її напрямку вирушили два батальйони курсантів Одеського піхотного училища.

Одеське піхотне училище і завершальний акт оборони Новоукраїнського напрямку

Після того, як 237-й конвойний полк майора Антонова і 23-й прикордонний загін майора Козака під натиском німців відступили з Новоукраїнки і залізничних станцій Адабаш та Помічна, командування Південного фронту вирішило направити для оборони Новоукраїнського напрямку батальйони Одеського піхотного училища. У другій половині дня 3 серпня начальник училища полковник Григорій Шерстньов отримав бойове розпорядження № 0045/ОП, яке ставило перед ним такі завдання: «Отряду Одесского пехотного училища немедленно выступить по маршруту Братское, Ново-Украинка и к утру 4 августа сосредоточиться и занять для обороны участок станция Адабаш, Ново-Украинка, станция Помошная с задачей:

Полковник
Григорій Шерстньов

1) не допустить прорыва частей противника южном и юго-восточном направлениях;

2) одновременно вести разведку в направлениях Ново-Миргорода, Ново-Архангельска, Ольшанка»[36]. Полковник Шерстньов був призначений відповідальним за оборону Новоукраїнського напрямку. Йому повинні були підпорядковуватися всі радянські військові частини, котрі знаходилися в околицях Новоукраїнки.

Одеське піхотне училище імені Климента Ворошилова було створене у березні 1937 року шляхом переформування 13-ї Одеської піхотної школи. Перше бойове хрещення курсанти училища отримали вже в перші дні німецько-радянської війни. Вони були учасниками ліквідації німецького десанту, який у червні 1941 року висадився під Одесою. Потім, у середині липня, керівництво Одеського піхотного училища отримало наказ відправити два батальйони на фронт, до околиць Тирасполя, де позиції займав один зі стрілецьких

[36] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С. 168.

корпусів 18-ї армії генерал-лейтенанта Андрія Смірнова. Чотири доби одеські курсанти вели бої з німцями, після чого їм було наказано здати ділянку фронту іншому підрозділу і повернутися в місце постійної дислокації.

22 липня розпочалася підготовка до евакуації Одеського піхотного училища у місто Уральськ на північному заході Казахської РСР. Через те, що на той час Одеса вже знаходилася в напівоточеному стані, майже всі залізничні і автомобільні дороги, котрі вели з міста, контролювалися німцями, керівництво училища вирішило відправити курсантів пішим маршем до Херсона, звідти по р. Дніпро до Дніпропетровська, а потім вже ешелонами до Уральська.

У ніч на 1 серпня піхотне училище залишило Одесу і вирушило по маршруту Чабанка – Миколаїв – Херсон. 2 серпня в околицях Чабанки керівництво училища отримало ще один наказ, який дещо скоригував реалізацію поставлених раніше завдань. Двом батальйонам курсантів потрібно було 3 серпня прибути до Вознесенська і перейти в розпорядження командування Південного фронту. Решта особового складу піхотного училища продовжили свій рух до Херсона.

У Вознесенськ батальйони Одеського піхотного училища на чолі з полковником Григорієм Шерстньовим прибули, як і було наказано, 3 серпня. Тут начальник училища, вочевидь, зустрівся з вищим командуванням Південного фронту і отримав бойове розпорядження вирушити зі своїми курсантами до Помічної, Адабаша і Новоукраїнки.

У ніч на 4 серпня два батальйони Одеського піхотного училища, підсилені батареєю артилерії та взводом бронемашин і танків, вирушили виконувати поставлене завдання. Неподалік Вознесенська їх атакувала німецька авіація: 18 курсантів загинуло, 20 зазнало поранення[37].

4 серпня одеські курсанти здійснили першу спробу оволодіти залізничною станцією Помічна і провели бойову розвідку на Новоукраїнку. Вступивши в бій з німцями, котрі тоді контролювали також Новоукраїнку та Рівне, один батальйон училища потрапив у напівоточення. Погіршувало ситуацію для курсантів й те, що околиці Новоукраїнки поспіхом залишили зенітний артилерійський дивізіон, будівельний і робітничий батальйони та рота НКВС. Полковник Шерстньов безуспішно намагався зупинити їхній відступ. «В силу превосходства сил про-

[37] Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 39. С. 171.

тивника, отсутствия связи с Вами, незнания общефронтовой обстановки... к утру 5 августа 1941 года отошел к Анновке и далее к Витязевке, – повідомляв штабові Південного фронту полковник Шерстньов. – На путях движения противник часто тревожит танками и мотоциклистами. Связи с вами не имею, продовольствие, боеприпасы и горючее не получаю, и не знаю где получать.

Имеющиеся три танка, в следствии отсутствия горючего, почти не могу использовать. Из двух приданных бронемашин одна, в следствии порчи, осталась в Братском.

Потери: убитых – 38 человек, раненых – 36 человек.

Сейчас вел бой с группами мотоциклистов противника в составе 10 – 14 машин, поддержанных минометами»[38].

Закінчуючи своє бойове донесення фронтовому командуванню, датоване 13 годиною 30 хвилинами 5 серпня, начальник Одеського піхотного училища повідомляє: «Приступаю к выполнению задачи по овладению станции Адабаш, Ново-Украинки и станции Помошная. Прошу срочно обеспечить связью с вами и указать, где получать продовольствие, боеприпасы и горючее. Меня искать в направлении Братское, Помошная, Ново-Украинка»[39].

У штабі Південного фронту донесення полковника Шерстньова отримали пізно увечері 5 серпня. На той час загін Одеського піхотного училища вже відступав до Братського. Протягом 5 серпня одеським курсантам не вдалося втриматися в околицях Новоукраїнки. Спочатку посилена курсантська рота під командуванням капітана Міляєва оволоділа станцією Помічна, однак подальший рух у напрямку Новоукраїнки був зупинений німцями. Поблизу Нововодяного потрапив в оточення взвод лейтенанта Кошелєва, який, організувавши кругову оборону, впродовж дня чинив опір, відбивши декілька атак. Надвечір курсанти, пішовши в рукопашний бій, прорвали кільце оточення, винісши з собою пораненого лейтенанта Кошелєва. Також з оточення вдалося вирватися взводу лейтенанта Буханевича, а бійці іншого

[38] Боевое донесение № 1 полковника Шерстнева (Витязевка) штабу Южного фронта (Николаев) от 5 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 66. Л. 4 – 4 об.

[39] Боевое донесение № 1 полковника Шерстнева (Витязевка) штабу Южного фронта (Николаев) от 5 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 66. Л. 4 – 4 об.

взводу під командуванням лейтенанта Беляєва, проводячи розвідку, захопили дві німецькі автомашини та взяли в полон двох єфрейторів і одного офіцера вермахту, у яких виявили цінні документи. Вочевидь, саме про них писав полковник Шерстньов у своєму бойовому донесенні, відправленому у штаб Південного фронту вранці 7 серпня. Перебуваючи на той час у Єланці, начальник піхотного училища інформував фронтове командування про таке: «В течении дня 6 августа 1941 года 5 километров севернее Братского вел бой с подвижными подразделениями противника. Противник особою активность проявлял с направлений Арбузинка, Николаевка. Мотоколонна в составе 100 с лишним автомашин, танками и бронемашинами в 15.00 6 августа пыталась проникнуть с Арбузинки на Братское. В результате оказанного сопротивления она вынуждена была повернуть на Полянку, Николаевку и Трикраты. Кроме того, с направления станции Людмиловка, Сергеевка отдельные бронемашины с танками и мотоциклами также пытались проникнуть на Братское, но были отражены. В результате боя уничтожены один танк, бронемашина и захвачены грузовая и легковая автомашины. Противник понес потери убитыми и ранеными.

В северном направлении от Братского продвигаться не мог, вследствие отсутствия горючего. К исходу дня 6 августа отобрал у проходящих воинских частей 4 бочки горючего и в связи с имеющимся небольшом количестве горючего, при сложившейся обстановке, вынужден был людей, большую часть автомашин и материальной части вывести в район Еланца.

Связи до сего времени с Вами не имею. Мои делегаты, высланные для связи с Вами по проводам Вознесенск – Еланец, в течение более суток не возвращаются. Отсутствие связи с Вами усложняет неясность обстановки, особенно на фоне противоречивых данных, получаемых от отходящих подразделений. Попытка задержать последних не удается.

Третий день нахожусь без продовольствия, части питаются путем закупки у колхозников за наличный расчет.

Боеприпасов имею пол боевого комплекта. Мины и снаряды получаю за счет отходящих с фронта войсковых частей.

Жду Ваших указаний»[40].

[40] Боевое донесение № 2 полковника Шерстнева (Еланец) штабу Южного фронта (Николаев) от 7 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 66. Л. 5 – 5 об.

У ніч з 6 на 7 серпня, коли загін піхотного училища рухався з Братського до Єланця, 1-й курсантський батальйон потрапив у засідку. Під час нічного бою батальйон втратив більшість матеріальної частини, а також значну кількість особового складу. У бойовому донесенні №3 зазначається, що станом на 9.30 7 серпня з поля бою не повернулося близько 250 осіб[41].

Отже, в ніч на 6 серпня загін Одеського піхотного училища залишив околиці Помічної, Новоукраїнки, Рівного і відступив на південь, зайнявши позиції поблизу Братського. З тих курсантів, імена яких поки що вдалося встановити, загиблими в боях за станцію Помічна числяться Степан Дячук, Іван Шевченко, Василь Сисоєв та Іван Зачупейко, а зниклими безвісти – Володимир Татаренко і Сергій Козак[42].

Через натиск німців, зазнані втрати, відсутність достатньої кількості пального і боєприпасів, зв'язку з фронтовим командуванням, що призводило до незнання достовірної інформації про оперативну ситуацію, полковник Шерстньов вирішив полишити подальші спроби взяти під контроль Новоукраїнський напрямок. Натомість увечері 6 серпня одеські курсанти відступили з Братського до Єланця. Надалі вони продовжили свій рух у південно-східному напрямку і дісталися околиць Полтавки. 12 – 13 серпня батальйони піхотного училища вели бої з німцями на ділянці між залізничними станціями Новополтавка – Лоцкине, потім, до 22 серпня, прикривали відхід 18-ї армії за річки Інгулець і Дніпро. Вже на Правобережній Україні, коли Одеське піхотне училище зосередилося біля Михайлівки, надійшло бойове розпорядження № 0097/ОП від 27 серпня 1941 року, у якому зазначалося, що училище виводиться з підпорядкування командувача 18-ю армією і в ніч на 28 серпня із залізничної станції Великий Токмак вирушає до Уральська.

[41] Боевое донесение № 3 полковника Шерстнева (Еланец) штабу Южного фронта (Николаев) от 7 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 66. Л. 6.

[42] Именной список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава Одесского пехотного училища имени К. Е. Ворошилова за период участия училища в боях на Южном фронте с 3 августа по 1 сентября 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 818884. Д. 52. Л. 151 – 152,158.

РОЗДІЛ ІІІ.

Бій за Кіровоград

У1976 році були видані мемуари колишнього другого секретаря Дніпропетровського обласного комітету комуністичної партії більшовиків України Костянтина Грушового «Тогда, в сорок первом…». У цих спогадах є один цікавий фрагмент, який дає певне уявлення про те, наскільки добре партійне керівництво Кіровоградщини володіло інформацією про ситуацію на німецько-радянському фронті. Ось цей фрагмент: «В начале августа тревога усилилась, – пише Грушовий. – Помню, рано утром 3 августа в обком партии приехал взволнованный начальник областного управления НКВД Сурков:

– Летчики полковника Судца видели в районе Помошной немецкие танки!

– Это точно? – усомнился я. – Ведь от Помошной до Кривого Рога не больше ста километров... Вы понимаете, что это значит?

– Так докладывают.

Мы тут же позвонили в Кировоград секретарю обкома партии Ф. С. Горенкову.

– Как у вас дела? – осторожно спросил я.

– Ничего дела. Нормально. А почему ты спрашиваешь? – удивился Горенков.

– Из Помошной ничего не слышно?

– А что может быть слышно из Помошной?

– Ты знаешь, что там немецкие танки?

– Ты що? – перешел на украинский Горенков. – Ты що, Грушовый?

– Мне сейчас доложили, что летчики полковника Судца обнаружили в районе Помошной немецкие танки.

– Не может быть. Это же наш район. Оттуда таких данных не поступало!

– Федор Степанович, я не шучу! Летчики уверяют, что видели немецкие танки, двигавшиеся к Помошной. Проверь, пожалуйста, и позвони мне. Нас это очень беспокоит.

– Хорошо. Конечно, позвоню. Но что-то не верится!..

Прошло шесть часов. Горенков не звонил. Не поступало сведений и от работников городского отдела НКВД Кривого Рога, срочно выехавших в район Помошной для проверки тревожных сигналов. Я вторично связался с Кировоградом.

– Обожди! – сказал Горенков. – Там и впрямь что-то неладное. Как только уточню обстановку, немедленно сообщу.

Он вызвал меня через три часа. Голос его звучал необычно. Горенков сообщил, что немецкие танки действительно появлялись вблизи Помошной. Пришли они, видимо, из района Умани.

– Наверное, разведывательный отряд! – высказал предположение Горенков. – Но сейчас их нет. Повернули обратно!»[1].

3 серпня 1941 року в Кіровоград прибула група командирів зі штабу Південного фронту на чолі із заступником начальника штаба генерал-майором Федором Харитоновим та членом Військової ради Петром Бородіним. Окрім того, що ця група мала розслідувати факт відступу 223-ї стрілецької дивізії з-під Новомиргорода, на неї покладалося завдання навести порядок у місті. Те, яким побачили прифронтовий Кіровоград штабісти Південного фронту, дізнаємося зі свідчень підполковника Грельова, який до свого робочого зошита занотував: «Город горит. Нет никого. Грабежи, пьянки, город пуст. На аэродроме никого нет. Зажгли склады на аэродроме»[2].

Петро Бородін

Підтвердження слів представника фронтового командування знаходимо в документах 35-го району авіаційного базування, де вказується, що 3 серпня особовий склад військової частини № 4915 (більше 100 бійців) покинув аеродром у Канатовому: «Командиры взводов младший лейтенант Перепелица Г. К., старший сержант Петренко А. В., младший сержант Радченко Д. Т., будучи начальниками караула при бомбардировке

[1] Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... М., 1976. С. 112 – 113.

[2] Даценко В. В. Кіровоград – трагічне літо 1941-го // Велика війна 1941 – 1945. Кіровоградський вимір: Альбом. Кіровоград, 2014. С. 12.

города Кировограда, оставили караул и увели людей в неизвестном направлении»[3].

А ось як ситуацію у Кіровограді 3 серпня описує начальник Кіровоградського обласного управління НКВС капітан державної безпеки Григорій Небораков, декілька доповідних записок якого вперше опублікував історик Василь Даценко: «...продвижение противника по районам области в направлении к городу Кировограду осуществлялось с нескольких сторон, и город оказался почти окруженным со стороны села Грузского, Ровенского и Бобринецкого районов.

3 августа в городе Кировограде совершенно никаких частей не было, оборону города осуществлял 79-й погранотряд под командованием вновь назначенного начальника гарнизона – подполковника Грачева, аппарата УНКВД и милиции.

Предназначенная для обороны Кировограда 223-я стрелковая дивизия (командир генерал-майор технических войск Филиппов Ф. Г.), переброшенная из Харьковского военного округа в район Новомиргорода, вследствие постоянных вражеских бомбежек и первого боевого столкновения с немецкими танками просто разбежалась.

Капітан державної безпеки Григорій Небораков

3 августа, со второй половины дня, вражеские самолеты дважды усиленно бомбардировали город Кировоград и с наступлением темноты сбросили большое количество зажигательных и фугасных бомб, вызвавших массовые пожары и разрушения, особенно на объектах: оборонный завод «Красная звезда», база госрезервов, железнодорожная станция, центральные улицы города и другие»[4].

Через бездіяльність і злочинну недбалість під час організації оборони Кіровограда представники штабу Південного фронту відсторонили від посади начальника міського гарнізону полковника Бичкова, а на його місце призначили командира 79-го Ізмаїльського прикордонного загону підполковника Саву Грачова. «Следует отметить, – пише Небороков, – что оборона го-

[3] Даценко В. В августе 1941-го... // Украина-Центр. 2016. 17 августа. С. 8 – 9.

[4] Даценко В. В августе 1941-го... С. 8 – 9.

рода со стороны воинских частей по вине бывшего начальника гарнизона – полковника Бычкова была организована неудовлетворительно, что дало возможность противнику продвигаться вперед, зачастую без сопротивления со стороны наших частей. За такую плохую организацию обороны города бывший начальник гарнизона – полковник Бычков был подвергнут аресту и предан суду военного трибунала. За преступную бездеятельность в организации противовоздушной обороны города нами арестован и предан суду военного трибунала бывший начальник местной противовоздушной обороны майор Бобров»[5].

Ні підполковник Грильов, ні начальник обласного управління НКВС капітан держбезпеки Небораков нічого не говорять про перебування 3 серпня у Кіровограді 223-ї стрілецької дивізії, на яку після її відступу з-під Новомиргорода покладалося завдання обороняти місто. Увечері 3 серпня генерал-майор Харитонов і член Військової ради Петро Бородін покинули Кіровоград, вирушивши до Аджамки. Вочевидь, представники фронтового штабу мали на меті все ж таки розшукати місце перебування дивізії генерал-майора Філіппова. В оперативних зведеннях штабу Південного фронту, починаючи з 3 серпня, щодо 223-ї стрілецької дивізії вказується таке: «Новых данных не поступало». І лише у зведенні станом на 9.00 6 серпня з'являється інформація, що 223-тя дивізія в ніч на 4 серпня у паніці покинула Кіровоград, який після цього зайняли німці[6]. Цього ж дня командування Південного фронту інформувало вище керівництво, що «...за два дня из дивизии в 11 тысяч человек собрали только 500 человек с 4 пушками. 5 августа все руководство дивизии нашли в 50 километрах на восток от Кировограда на станции Куцовка, когда оно играло в домино»[7].

Отже, після того як 223-тя стрілецька дивізія в ніч на 4 серпня залишила Кіровоград, тягар оборони міста ліг на 79-й Ізмаїльський прикордонний загін, командир якого підполковник Сава Грачов, як зазначалося, був призначений начальником міського гарнізону. Якими ж силами оперував Грачов? Підполковник Грильов пише, що у розпорядженні

[5] Даценко В. В августе 1941-го... С. 8 – 9.

[6] Оперативная сводка № 087/ОП штаба Южного фронта от 6 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Д. 30. Л. 213.

[7] Богульский А. А., Калиниченко В. Л. К истокам памяти народной // Книга памяти Украины. Кировоградская область. Т. 1. Кировоград, 1995. С. 21.

командира прикордонників було 200 осіб – вочевидь, безпосередньо бійців загону, а також 500 осіб з різних підрозділів Червоної армії, які, відступаючи на схід, опинилися у Кіровограді, шість танків, дві бронемашини, дві гармати та чотири кулемети[8].

Полковник Сава Грачов

На початок німецько-радянської війни 79-й Ізмаїльський прикордонний загін, створений наприкінці червня 1938 року на базі двох комендатур Одеського загону, охороняв частину радянсько-румунського кордону, який проходив по річці Дунай. Складався загін з 20 застав, а його командиром з квітня 1939 року був підполковник Сава Грачов. У червні 1941 року 79-й прикордонний загін вів бої з румунськими і німецькими військами. На початку липня він передав ділянку на фронті підрозділам Червоної армії, після чого був відведений до міста Білгород-Дністровський для охорони тилу Південного фронту. Надалі 79-й Ізмаїльський прикордонний загін поступово відходив у північно-східному напрямку і 18 липня прибув у Кіровоград. В оперативному зведенні № 24 штабу військ НКВС з охорони тилу Південного фронту від 24 липня 1941 року повідомляється, що гужовий транспорт прикордонного загону досяг міста 23 липня.

З наближенням лінії фронту до Кіровограда активізувалася робота з підготовки обласного центру до оборони. Процитуємо фрагмент спогадів тодішнього голови Кіровоградської міської ради депутатів трудящих Михайла Бур'янова: «Були побудовані протитанкові рови на відстань до 4 кілометрів – від Балашівської школи до Ровенського контрольного пункту. В цих роботах брали участь робітники заводів: «Червона зірка», «Червоний профінтерн», «16 років Жовтню», «Більшовик» та інші фабрики й заводи, а також навчальні заклади: педінститут, технікум машинобудування, технікум механізації, будівельний технікум і цивільне населення. Загалом до 13 тисяч чоловік, якими вийнято близько 32 тисяч метрів кубічних землі. Також збудували 21 довготривалу оборонну точку в різних частинах міста, над якими працювали до

[8] Даценко В. В. Кіровоград – трагічне літо 1941-го. С. 12.

500 чоловік... Крім того, було збудовано піхотні окопи з ходами сполучення на відстань до 1 кілометра»[9].

У 1976 році у газеті «Молодий комунар» була опублікована стаття Чабаненка «Тоді, в сорок першому...». Ось її фрагмент: «На території «Червоної зірки» прикордонники виявили кілька танків та гармат різних калібрів, що були завезені туди для ремонту. Їх доставили на рубіж оборони і створили артилерійську батарею, командувати якою призначили командира господарського взводу лейтенанта Смаглюка... Своєрідним рухомим резервом начальника загону стала кулеметна група, що налічувала вісім станкових кулеметів. Її очолив лейтенант Дубина. До загону приєдналася велика група чекістів Кіровоградської, Тернопільської та Чернівецької областей, кілька розрізнених груп червоноармійців, котрі вирвалися з оточення, а також добровольці-ополченці... Для посилення прикриття позицій загону з повітря, крім чотирьох зенітних кулеметних установок, використали два трофейних зенітних кулемети, обслугами яких командував прикордонник Литвиненко...

Блискучим організатором, вольовим, хоробрим і дбайливим командиром виявив себе в ці дні Сава Гнатович Грачов. Керуючи будівництвом оборонних споруд, він одночасно вирішував багато питань по забезпеченню особового складу озброєнням, боєприпасами, харчуванням. Інтендант загону майор Прокудін не давав перепочинку своїм підопічним – старшому лейтенантові Бурцеву, старшому сержантові Полякову, сержантові Ігнатенку та іншим...

Підполковник Грачов, майори Афанасьєв і Некрасов виїхали на рекогносцировку місцевості на околиці Кіровограда. Після недовгого обміну думками вирішили зайняти рубіж оборони за 2 – 3 кілометри на захід від міста. Командний пункт розташували неподалік старої фортеці. Для одержання даних про ворога постійно висилали групи розвідників – кінні роз'їзди, дозори на бронемашинах та мотоциклах. Особливо активну розвідку вели групи, очолювані офіцерами Лавріненком, Івановим та Бронєвим. Підполковник Грачов особисто двічі облітав місцевість на літаку У-2»[10].

[9] Спогади Михайла Бур'янова. 23 лютого 1965 р. // Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5909. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1.

[10] Чабаненко В. Тоді, в сорок першому... // Молодий комунар. 1976. 20 листопада. С. 4.

Вранці 4 серпня на західних околицях Кіровограда з'явився передовий дозор – декілька легких танків, броньовиків і мотоциклістів – 14-ї танкової дивізії ІІІ-го моторизованого корпусу. Як тільки німці наблизилися до міста, радянські вояки відкрили по них вогонь, змусивши їх повернути назад. Однак, ненадовго. Через деякий час удар по оборонцях Кіровограда завдала викликана командуванням 14-ї танкової дивізії авіація – бомбардувальники Ю-87. Оцінивши оперативну ситуацію та радянські оборонні укріплення, німці вирішили не штурмували протитанковий рів, а обійти його і загалом місто з двох сторін. Начальник штабу 79-го Ізмаїльського прикордонного загону майор Гнат Афанасьєв згадував: «Зрозумівши, що фашисти відмовились від лобової атаки і почали оточувати ділянку оборони з обох флангів, з півночі і півдня, Грачов наказав під прикриттям ночі залишити лінію оборони і відійти через палаюче місто на схід»[11].

Таким чином, бій на західних околицях Кіровограда тривав протягом одного дня – 4 серпня. Увечері оборонці міста розпочали відступ у східному напрямку. Це було цілком логічне рішення, враховуючи те, що вони значно поступалися німцям як за кількістю особового складу, так і за наявністю зброї та бойової техніки. Подальший опір при обхідному маневрі 14-ї танкової дивізії означав би для прикордонників або загибель, або потрапляння у полон.

Із спогадів медсестри комендатури №1 79-го Ізмаїльського прикордонного загону Євгенії Нестеренко: «Наша комендатура займала оборону в районі села Лелеківка. Вибухи авіабомб і снарядів заглушували все навкруги… Разом з фельдшером Герасимович я перев'язувала поранених, набивала патронами кулеметні стрічки і підносила на передній край пляшки з горючою сумішшю. Коли ворожі танки почали обходити місто, прикордонники згідно з наказом знялися з позицій і з боєм вийшли з оточення»[12]. Частина прикордонників вийшла з напівоточення, пішовши в рукопашний бій з німцями, маючи вогневе прикриття зведеної кулеметної групи під командуванням лейтенанта Дубини. Про це згадували учасники бою за Кіровоград Матвєєв, Дробаха та Ісаєв[13].

[11] Чабаненко В. Тоді, в сорок першому… С. 4.

[12] Чабаненко В. Тоді, в сорок першому… С. 4.

[13] Чабаненко В. Тоді, в сорок першому… С. 4.

Начальник Кіровоградського обласного управління НКВС капітан держбезпеки Небораков в одній зі своїх доповідних записок пише: «4 августа с утра город вторично подвергся бомбардировке, возникли новые пожары, к этому времени фашистские войска приблизились к подступам города. 79-й погранотряд совместно с аппаратом УНКВД и милиции под натиском противника в 22 часа оставил город и отошел на новую оборонительную линию в село Покровка Аджамского района в 7-ми километрах от города Кировоград»[14].

Відступаючи з міста, командування 79-го прикордонного загону віддало наказ підірвати залізничний міст через річку Інгул, який мав важливе значення. Однак, цього не вдалося зробити. Як згадував начальник однієї із застав прикордонного загону старший лейтенант Зеленін, коли почався відступ, для знищення залізничного мосту було залишено один танк, але його екіпаж загинув, так і не встигнувши виконати поставлене перед ним завдання. У складі екіпажу був службовець саперного взводу Назаров[15]. Власне кажучи, німцям дісталися неушкодженими всі мости, котрі були у тодішньому Кіровограді. Були підірвані основний корпус заводу «Червона Зірка», трамвайна електростанція та склад аптечного управління, де зберігалася значна кількість медикаментів[16].

79-й Ізмаїльський прикордонний загін під час бою за Кіровоград зазнав певних втрат. Точну їх кількість встановити поки що навряд чи можна. Тому наведемо лише ті відомості, які вдалося наразі виявити в архівних документах. Так, 4 серпня під час оборони міста зникли безвісти – стрілець застави № 7 Олександр Мякшин, сапер Аркадій Сидоров, заступник коменданта комендатури № 2 старший лейтенант Яків Стан, зв'язковий застави № 9 Григорій Стрельцов, Павло Кравець, загинули – стрільці застави № 10 Степан Кузнєцов і Сергій Аксьонов, отримали поранення – стрілець застави № 5 Петро Павловський і стрілець відділення тилу Михайло Сидоров[17].

---

[14] Даценко В. В августе 1941-го... С. 8 – 9.

[15] Чабаненко В. Тоді, в сорок першому... С. 4.

[16] Даценко В. В. Кіровоград – трагічне літо 1941-го. С. 13.

[17] Именной список безвозвратных потерь личного состава 79 пограничного полка НКВД с 22 июня по 15 сентября 1941 года // РГВА. Ф. 32925. Оп. 1. Д. 396. Л. 152 – 155.

9 вересня 1941 року начальник політичного управління військ НКВС Радянського Союзу дивізійний комісар Петро Мироненко підписав «Сводку Политуправления войск НКВД СССР о боевой деятельности Измаильского пограничного отряда по обороне г. Кировограда в августе 1941 года», у якій говорилося: «Перед занятием Кировограда гарнизон города состоял из Измаильского погранотряда...

В целях усиления гарнизона командование задержало идущие с фронта в тыл одну танковую роту с неисправной материальной частью, взвод бронемашин, четыре противотанковых орудия, создало сводную роту из одиночек, идущих в тыл, включило в состав гарнизона зенитный дивизион, так как Кировоград совсем не имел зенитных средств…

Силами отряда организовали эвакуацию материальных ценностей и денежных средств банка. Товары и продукты, которые не могли быть эвакуированы, были розданы местному населению, были подготовлены к взрыву железнодорожный мост и предприятия города. К исходу третьего дня, 3 августа 1941 г., в городе был наведен соответствующий порядок.

В обороне города личный состав отряда показал себя выдержанным и стойким. Несмотря на малочисленность гарнизона и усиленный артиллерийский и минометный огонь, не было ни одного случая паники, беспорядочной стрельбы или бегства с поля боя.

Пограничники на огонь врага отвечали огнем и исключительной выдержкой.

В результате боя под Кировоградом противник потерял 500 солдат и офицеров, 7 танков, 10 автомашин и 15 мотоциклов»[18].

Серед архівних документів вдалося віднайти декілька нагородних листів на бійців 79-го Ізмаїльського прикордонного загону, котрі відзначилися під час оборони Кіровограда. Так, Микола Андрєєв був нагороджений медаллю «За отвагу», у тому числі, й за те, що «будучи в составе 79 погранотряда принимал активное участие в обороне городов: Кировоград, Кривой Рог и Днепропетровск, где проявил мужество и отвагу...»[19]. «Отважным и мужественным командиром... при обороне

[18] Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Сборник документов / Сост. А. И. Чугунов, Т. Ф. Караева, Е. В. Сахарова, В. А. Червяков, А. Н. Шестопалова. М., 1968. С. 329 – 330.

[19] Наградной лист на Андреева Николая Михайловича. 13 июня 1944 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690155. Ед. хр. 6446. Л. 74 – 74 об.

Кировограда, Кривого Рога, Первомайска, Днепропетровска...» проявив себе Петро Корнєєв[20]. Учасником бою за Кіровоград був Максим Філатенков, якого за це, а також, передусім, за інші дії нагородили орденом «Красная Звезда»[21]. Орденом «Славы III-го ступеня» був нагороджений сержант Дмитро Смірнов. У його нагородному листі, поміж іншого, зазначається, що він під час оборони міста «...дважды сорвал атаку гитлеровцев, применив умело маневр флангового удара»[22].

Учасницею оборони Кіровограда була місцева жителька Тамара Аксьонкіна. Вона залишила батькам свого трирічного сина і добровільно вступила медсестрою до 79-го Ізмаїльського прикордонного загону. Ось як її приєднання до прикордонників описується в газетній публікації «До останнього подиху»: «У штабі прикордонного полку, який керував обороною Кіровограда, безперервно дзвонили телефонні апарати. Сюди доставлялися всі зведення з лінії фронту, звідси йшли накази й розпорядження.

...Вартовий, навіть не подивився на простягнуте йому посвідчення.

– Командир зайнятий. Прийняти не може.

– Але у мене до нього справа. Важлива справа, – Тамара рішуче ступила, намагаючись пройти повз вартового, але той зупинив її.

– Я ж вам сказав, що командир зайнятий, – голосно і сердито відрубав він.

В цей момент двері різко розчинились і на порозі з'явився чоловік у формі підполковника.

– Командир полку Грачов. Що ви хочете?

– Моє прізвище Аксьонкіна, – відповіла Тамара і запнулась, помітивши, яке у нього втомлене, сіре обличчя. – Я з будівництва оборонних споруд. У мене медична освіта. Прошу прийняти мене в полк...

– Добре, – сказав він, повертаючи їй документи. – Тільки врахуйте, буде важко. Становище бачите?

Тамара кивнула.

---

[20] Наградной лист на Корнеева Петра Ивановича. 7 августа 1944 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690155. Ед. хр. 6446. Л. 62 – 62 об.

[21] Наградной лист на Филатенкова Максима Петровича. 12 июня 1944 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690155. Ед. хр. 6446. Л. 99 – 99 об.

[22] Наградной лист на Смирнова Дмитрия Дмитриевича. 9 июня 1944 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 690155. Ед. хр. 6446. Л. 70 – 70 об.

– Гаразд. Тоді приступайте. Товаришу Лисун, – Грачов повернувся до молодшого політрука, – проведіть цю жінку на медпункт. Скажіть лікарю, що прислана в його розпорядження.

Медпункт розміщувався у церкві, у центрі міста. Приміщення його було переповнене людьми. Ліжок не вистачало. Багато лежало просто на підлозі. Хто міг сидіти, примостився під стіною, терпеливо чекаючи своєї черги на перев'язку. Лікар, літній, лисуватий чоловік, у халаті вимащеному кров'ю та йодом, метався по медпункті»[23].

Восени 1941 року медсестру комендатури № 4 Тамару Аксьонкіну було нагороджено орденом «Красного Знамени», зокрема, й за те, що вона «…находясь два раза в окружении под городом Кировоградом своевременно оказывала помощь бойцам действующим в разведке»[24]. Наприкінці травня 1942 року Аксьонкіна разом з великою кількістю бійців прикордонного загону загинула південніше міста Балаклія, що на Харківщині. Значиться похованою у братській могилі села Чепіль Ізюмського (раніше Балаклійського) району. Після війни вулицю Спортивна у Кіровограді, на якій разом зі своїми батьками мешкала Аксьонкіна, перейменували на її честь.

Тамара Аксьонкіна

5 серпня 1941 року німці увійшли до Кіровограда, а 79-й Ізмаїльський прикордонний загін відступив у східному напрямку і надалі брав участь у боях на південно-східних теренах Кіровоградщини та поблизу села Кринички, розташованого східніше Дніпропетровська. Деякий час загін проходив переформування у полк, після чого весною 1942 року його було перекинуто до околиць Харкова, де наприкінці травня значна частина прикордонників загинула в боях з німцями. 28 травня біля села Чепіль був убитий командир полку підполковник Сава Грачов. Його тіло залишилося на полі бою.

Підсумовуючи свою коротку розповідь про перші бої на Кіровоградщині, командир ІІІ-го моторизованого корпусу генерал-лейтенант

[23] Кукін В. До останнього подиху // Наше життя. 1971. 20 лютого. С. 2.

[24] Наградной лист на Аксенкину Тамару Филипповну. 18 октября 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 33. Оп. 682524. Ед. хр. 418. Л. 511.

Еберхард фон Макензен відзначив: «4 августа 14-я танковая дивизия после боев уже стояла перед Кировоградом, в Ново-Украинке и в Ровном, выдвинувшись уступом вперед по отношению к своему правому соседу. 60-я моторизованная дивизия достигла Федвар (Подлесное), 13-я танковая дивизия – Каменки, дивизия СС «Викинг» – Смелы (напротив сильно укрепленного и удерживаемого русского плацдарма у Черкас).

5 августа поступил приказ о наступлении на плацдарм у Кременчуга. Каждая из трех дивизий передовой линии теперь наступала туда. Кировоград пал в тот же день...»[25].

[25] Макензен фон Э. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. С. 247 – 248.

РОЗДІЛ IV.

Резервна армія

5 серпня 1941 року Ставка Верховного Головнокомандування нарешті дозволила командуванню Південного фронту відвести свої війська на новий рубіж оборони. На Кіровоградщині він проходив по річці Інгулець. Власне кажучи, штаб фронту ще 28 липня звертався в Москву з проханням дозволити розпочати планомірний відступ у східному напрямку. В «Соображениях о дальнейших действиях войск Южного фронта», підписаних 6 серпня командувачем фронтом генералом армії Іваном Тюлєнєвим, членом Військової ради Олександром Запорожцем та начальником штабу генерал-майором Федором Романовим, зазначається: «Наличие войск в составе Южного фронта с учетом потерь и измотанности непрерывными шестинедельными боями, не дает возможности какой ни будь степени прочно удерживать занимаемый войсками фронт, особенно в стыке с Юго-Западным фронтом на Кировоградском, Знаменском, Кременчугском направлениях.

Оценивая обстановку, учитывая неустойку и отход левого крыла Юго-Западного фронта Военный Совет Южного фронта еще 28 июля предоставил доклад в Ставку с планом действий Южного фронта путем активного отражения противника на фронте и планомерного отвода по рубежам войск на восток.

Эти соображения Военного Совета фронта в Генеральном штабе одобрения не нашли, а войска фронта под давлением превосходящих сил противника на правом фланге, продолжали и продолжают отход и ведут в невыгодных условиях бой»[1].

Наприкінці липня штаб Південного фронту пропонував Ставці Верховного Головнокомандування декілька рубежів активної оборони: «Рубеж – Черкасы, Смела, Ново-Миргород, Первомайск, р. Днестр; фронт 570 километров; потребность в свежих силах составляет до 12 стрелковых дивизий и 1 – 2 танковых и моторизованных дивизий.

[1] Соображения о дальнейших действиях войск Южного фронта. 6 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 43. Л. 4.

Рубеж – Черкасы, Смела, Кировоград, р. Ингул; фронт 300 километров, потребность в свежих силах составляет до 6 – 10 стрелковых дивизий и 1 – 2 танковых и моторизованных дивизий.

Рубеж – Черкасы, Кременчуг, Кривой Рог, р. Ингулец; фронт 380 километров; потребность в свежих силах 10 – 12 стрелковых дивизий, 1 – 2 танковых и моторизированных дивизий»[2].

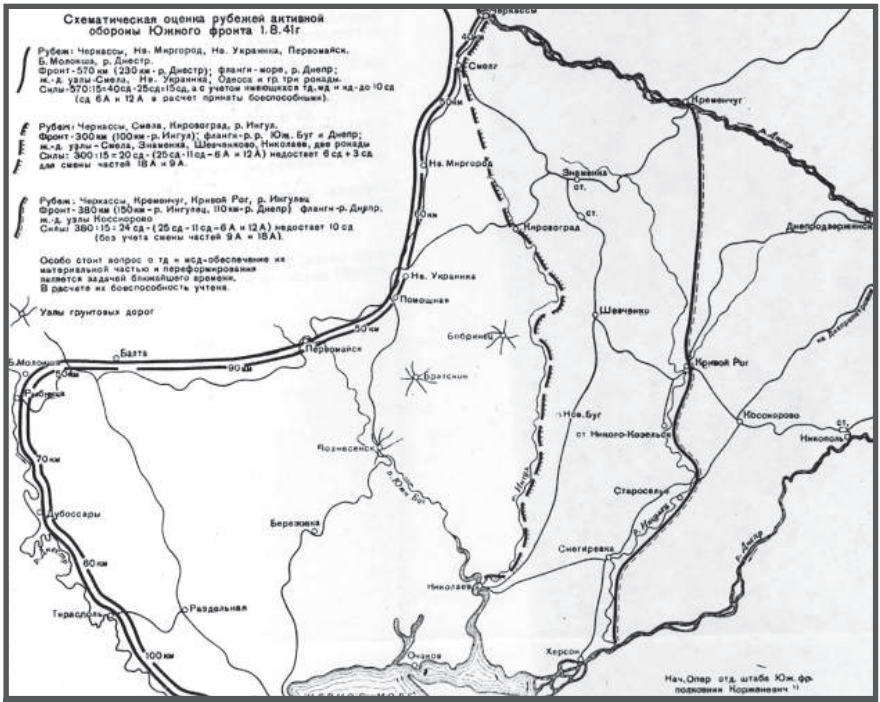

Схема рубежів активної оборони Південного фронту на 1 серпня 1941 року

На початок серпня 1941 року оперативна ситуація на лінії зіткнення змінилася і командування Південного фронту повідомляло вище керівництво, що відтепер єдиним доцільним рубежем є Кременчук – р. Інгулець – Кривий Ріг – Херсон, де вже завершуються роботи по

[2] Доклад штаба Южного фронта от 1 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 56. Л. 57.

будівництву укріплень. «Отрыто рвов и эскарпов 214 километров. Заканчиваются работы по возведению пулеметных и артиллерийских точек. По всей трассе забиваются колья проволочных препятствий. Проволоки нет. Готовность рубежа зависит от срочности подачи проволоки», – зазначається в оперативному зведенні № 088/ОП від 6 серпня 1941 року штаба Південного фронту[3]. Натомість головнокомандування Південно-Західним напрямком наполягало на зайнятті оборони на лінії Знам'янка – Кіровоград – р. Інгул – Миколаїв. У результаті Ставка Верховного Головнокомандування погодилася з пропозиціями штабу генерала армії Тюлєнєва, а той, у свою чергу, зазначив, що пропонований маршалом Семеном Будьонним рубіж може бути використаний «…в качестве передовой позиции по отношению к основному оборонительному рубежу».

У своїх мемуарах «Через три войны» генерал армії Іван Тюлєнєв загалом негативно оцінює відмову Ставки Верховного Головнокомандування надати наприкінці липня 1941 року дозвіл про початок відведення військ Південного фронту. «Члены Военного совета фронта, – пише Тюлєнєв, – трезво оценивая соотношение наших сил и сил противника, все настойчивее возвращались к главному вопросу: что делать дальше? Как избежать поражения?

Ответ, как нам казалось, мог быть только один: не вынужденное, под нажимом врага, отступление, а планомерный отход на новые рубежи с организацией на них подвижной обороны.

Но это предложение в июле не было санкционировано Ставкой. Необходимость отхода на новые рубежи получила признанные лишь 5 – 6 августа, но теперь это осуществлялось в гораздо более сложной обстановке.

Момент был упущен. За восемь суток почти непрерывных боев наши войска сильно ослабли. Отсутствие же каких-либо резервов не позволяло производить необходимые маневры с целью воспретить противнику глубоко обойти нас с фланга и тыла.

Фронт растягивался и все более повертывался на север и северо-восток»[4].

---

[3] Оперативная сводка № 088/ОП штаба Южного фронта от 6 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 85. Л. 218 об.

[4] Тюленев И. В. Через три войны. М., 1960. С. 158.

Генерал армії
Іван Тюлєнєв

Якщо на лівому фланзі і в центрі Південного фронту діяли Приморська армія (5 серпня отримала завдання обороняти Одесу), 18-та і 9-та армії, то на правому фланзі після знищення південно-західніше Новоархангельська групи Понєдєліна (6-та і 12-та армії) утворився розрив з Південно-Західним фронтом, який терміново необхідно було заповнити військами. Тому 5 серпня штаб Південного фронту видав наказ №050/А про створення Резервної армії зі штабом у Дніпропетровську за рахунок більше десяти стрілецьких і кавалерійських дивізій, переданих Ставкою Верховного Головнокомандування. Формування управління нової армії покладалося на командувача Одеським військовим округом генерал-лейтенанта Нікандира Чібісова. Його ж було назначено командувачем Резервної армії, начальником її штаба став генерал-майор Єгоров, а членом Військової ради – бригадний комісар Осін[5]. Боєздатні дивізії армії повинні були зайняти рубіж на річці Інгулець, заповнивши таким чином вільний простір, який виник між Південно-Західним і Південним фронтами. Так, 273-тя стрілецька дивізія (командир – полковник Микола Калінін) мала вирушити до околиць Олександрії, а 230-та стрілецька дивізія (командир – полковник Федір Захаров) – до Петрового та Іскрівки[6]. Крім того, зі складу дивізій Резервної армії були сформовані передові загони для закріплення на оборонних рубежах. Із 26-ї кавалерійської дивізії (командир – полковник Олександр Носков) було створено загін (20 автомобілів та три гармати), який планувалося відправити у напрямку Олександрії. Із 273-ї стрілецької дивізії загін на 27 автомобілях мав би бути направлений до Нового Стародуба, а 36 автомашин – до Петрового[7].

Увечері 5 серпня підрозділи Південного фронту отримали передану без шифрування штабну директиву № 0049/ОП, яка передбачала зо-

[5] Приказ войскам Южного фронта № 050/А от 5 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 4. Л. 163.

[6] Соображения о дальнейших действиях войск Южного фронта. 6 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед. хр. 43. Л. 7 – 8.

[7] Исаев А. В. От Дубно до Ростова. М., 2004. С. 459.

середження на новому рубежі оборони не пізніше 10 – 12 серпня. Цією ж директивою 2-му кавалерійському полку разом із загоном спеціального призначення кількістю 500 осіб та залишками 223-ї стрілецької дивізії наказувалося прикрити рубіж південніше Кіровограда[8]. Фронтове командування побоювалося, що після оволодіння Кіровоградом німці продовжать свій рух далі на південь. Тому в ніч з 5 на 6 серпня командиру 2-го кавалерійського корпусу генерал-майору Павлу Бєлову було наказано до кінця дня 8 серпня розташуватися в околицях Бобринця, маючи завдання разом з Миколаївським кавалерійським полком не допустити просування гітлерівців у напрямку Миколаєва і Кривого Рогу. Також у підпорядкування Бєлова передавався моторизований загін політичних бійців, який найближчим часом мав зосередитися неподалік Бобринця[9]. Однак до Бобринця 2-й кавалерійський полк не прибув, відступивши натомість до південних околиць Нового Бугу. Поблизу Новополтавки корпус протистояв німцям до середини серпня, після чого його вивели у резерв[10].

Тим часом, дивізії III-го моторизованого корпусу генерал-лейтенанта Еберхарда фон Макензена 5 серпня перебували на рубежі Сміла – Кам'янка – Підлісне – Кіровоград – Рівне. Цього ж дня їм надійшов наказ продовжити свій рух у напрямку річки Дніпро. Вже увечері 6 серпня передовий загін 40-го танкового розвідувального батальйону 14-ї танкової дивізії стояв на правому березі річки, неподалік сучасного Світловодська. Колишній командир 64-го мотоциклетного батальйону майор Рольф Грамс у книзі «14-я танковая дивизия. 1940 – 1945» пише, що це вдалося зробити, незважаючи на постійне бомбардування радянською авіацією дороги Аджамка – Олександрія[11].

Із доповідної записки начальника Кіровоградського обласного управління НКВС капітана держбезпеки Григорія Неборакова: «Следует отметить, что продвижение частей противника от города Кировограда через Аджамский, Ново-Пражский и Александрийский районы

---

[8] Директива № 0049/ОП штаба Южного фронта от 5 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 4. Л. 166.

[9] Боевое распоряжение № 0048/ОП штаба Южного фронта от 6 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 4. Л. 192.

[10] Белов П. А. За нами Москва. М., 1963. С. 19.

[11] Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945. М., 2014. С. 32.

было эффективное, так как в этом направлении частей Красной Армии, могущих принять бой, почти не было.

Только в селе Верблюжка, а затем в Петровском районе происходили активные бои между частями Красной Армии и противником»[12].

У журналі бойових дій Південного фронту зазначається, що 6 серпня передові німецькі частини продовжували наступати у кіровоградському напрямку, досягнувши на кінець дня рубежу Нова Прага – Червоний Яр – Новгородка. Північніше Новгородки німці наткнулися на позиції радянської 223-ї стрілецької дивізії і вступили з нею в бій, який завершився наступного дня. Увечері 7 серпня німецька бойова розвідка на декількох броньованих машинах з півночі увірвалася у Верблюжку. «Обстреляв там машины с горючим, зажгла автомашины и направилась на западную окраину населенного пункта, где располагался командный пункт 223 стрелковой дивизии. Противник был встречен огнем батарей и отошел на север. Нашей разведкой захвачена легковая машина с документами. Офицер и шофер – убиты», – говориться в журналі бойових дій Південного фронта[13]. Під час бою у Верблюжці загинув стрілець застави №2 79-го Ізмаїльського прикордонного загону Олександр Фомічов.

[12] Даценко В. В августе 1941-го... С.

[13] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 24 июня по 20 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. Л. 50 – 51.

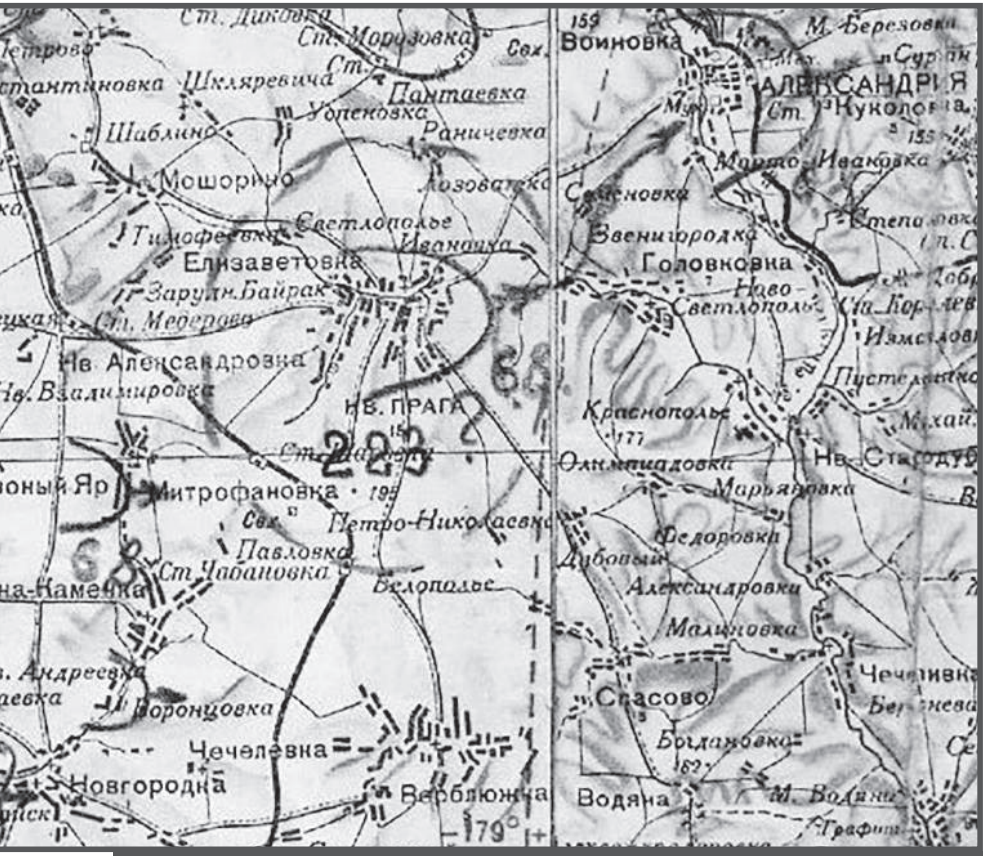

Фрагмент робочої карти штаба Південного фронту на 6 серпня 1941 року

У ніч з 7 на 8 серпня 223-тя стрілецька дивізія відійшла до Водяного, а потім отримала завдання зайняти оборону по річці Інгулець північніше Петрового. На той час командиром дивізії замість відстороненого генерал-майора Федора Філіппова був полковник Олександр Ковальов, який раніше очолював дивізійний штаб. До речі, на початку вересня 1941 року полковник Ковальов неподалік П'ятихаток потрапив у полон, після чого певний час утримувався у Кіровограді.

Полковник Олександр Ковальов

Власне кажучи, 223-тя стрілецька дивізія після своєї першої сутички з німцями південно-східніше Новомиргорода навряд чи була схожа на повноцінну бойову одиницю. Історик Олег Нуждін стверджує, що залишки особового складу і матеріальної частини дивізії 8 серпня були зведені в 1041-й стрілецький полк[14]. В оперативному зведенні № 094/ОП штабу Південного фронту від 9 серпня зазначається, що 223-тя дивізія входить до складу групи генерал-майора Харитонова і займає позиції на лівому березі річки Інгулець між Чечеліївкою і Петровим. Також до групи заступника начальника фронтового штабу належали два батальйони 967-го, два батальйони 979-го та один батальйон 2-го запасних стрілецьких полків, а також 79-й Ізмаїльський прикордонний загін. Батальйони 967-го і 2-го запасних стрілецьких полків на ранок 9 серпня зосереджувалися на рубежі Петрове – Ганнівка, а один батальйон 979-го полку перебував біля північних околиць Кривого Рогу. 79-й Ізмаїльський прикордонний загін разом із ще одним батальйоном 979-го запасного стрілецького полку займав позиції на рубежі Зелене – Мар'янівка, прикриваючи Жовті Води[15].

6 серпня 1941 року німецькі війська зайняли Олександрію. Місто не обороняв жодний червоноармійський підрозділ. Так сталося у результаті того, що залишки 223-ї стрілецької дивізії, зібрані генерал-майором Федором Харитоновим поблизу Знам'янки, були направлені не до Олександрії, а кинуті на рубіж Червоний Яр – Новгородка, після чого вони відступили до Петрового. Сюди ж прибув і 79-й Ізмаїльський прикордонний загін, який у ніч з 4 на 5 серпня покинув Кіровоград. Це були єдині радянські підрозділи, котрі могли б теоретично обороняти Олександрію. Інших у східній частині Кіровоградщини на той час не було.

О 13.20 телеграфістка Белімович з Олександрії вийшла на зв'язок зі штабом Південного фронту (позивний «Марс») у Миколаєві:

[14] Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). С. 227.

[15] Оперативная сводка № 094/ОП штаба Южного фронта от 9 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Д. 31. Л. 7.

«Александрия»: Сейчас противник в центре обстреливает.
«Марс»: Ваша фамилия?
«Александрия»: Дежурная телеграфист Белимович.
«Марс»: Откуда он прошел?
«Александрия»: Прошел через Новую Прагу в Александрию.
«Марс»: Это танки или пехота?
«Александрия»: Танки, штук 20.
«Марс»: Ваша должность?
«Александрия»: Телеграфистка.
«Марс»: Есть ли воинские части в Александрии?
«Александрия»: Никого, кроме постов, частей нет ни одной, выехали.
«Марс»: Когда и куда?
«Александрия»: 4 августа выехали в Бобринец. Скорее, стреляют!
«Марс»: Уничтожайте аппарат и узел.
«Александрия»: Уничтожаю».

На бланку телеграми є резолюція якогось начальника: «Надо в донесении отметить пример трудового героизма рядовой телеграфистки»[16].

Про ситуацію в Олександрії перед наближенням гітлерівців маємо змогу дізнатися зі спогадів воєнного комісара капітана Баженова: «В конце июля расквартировался в нашем городе запасной стрелковый полк. Готовился выступить на передний край на оборону, бойцов скопилось несколько тысяч. Обмундирования не хватает, в наличии винтовок в полку осталось 150 штук, в результате полк вооружил последними винтовками 150 человек. Командир полка… возложил на меня обязанности начальника гарнизона, оставив в мое распоряжение одного офицера будучи комендантом города и два бойца для связи. Сам во главе вооруженных 150 солдат выступил на передний край приближающего фронта, оставшиеся не полностью обмундированные и без оружия были отправлены пешем ходом в Днепропетровск. Также военкоматом была сформирована одна команда по дополнительному наряду, состоящая около ста человек призванных военнообязанных и несколько лошадей в упряжках для Днепропетровска. Сопровождающим был назначен командир запаса Пшеничный.

На 1 августа 1941 года в гарнизоне города Александрия оставалось военных: комендант гарнизона, и два красноармейца для обслужива-

[16] Даценко В. В августе 1941-го… С. 8 – 9.

ния коменданта, районный военный комиссар и начальник гарнизона, два офицеры интенданты работники районного военного комиссариата. Вооружение личное – наганы и пистолеты ТТ. Вот и вся сила обороны...

4 августа прибыло из Кировограда в Александрию областное руководство, председатель облисполкома и сопровождающие его в порядке эвакуации, вечером 4 августа в райкоме было проведено совещание. Руководителями района было дано указание руководителям учреждений и группе содействия остающихся в тылу...

Мы добрались до посадки шелковицы. Я решил дождаться вечера, а вечером идти в город на разведку. Если танкетки ушли, а пехоты нет, вернемся в город и будем ожидать отходящих в тыл наших войсковых частей. Часов в 5 вечера по кукурузе к посадке пробирался один человек, вышел на посадку, увидел меня и удивленно «товарищ военком как вы сюда попали», а я ему отвечаю, а ты куда путь держишь. Человек выполнял задачу, подрывал не вывезенный агрегат на электростанции, он из группы содействия. Сообщил для меня новость, он наблюдал как проезжала мотопехота до сотни автомашин, за каждой машиной прицеплена канистра, тележки в чехлах. Это минометы и мины к ним. Александрия оказалась наполнена немецкими войсками. Мой план пойти на разведку рухнул. Сели в машину и направились через шелкосовхоз по проселочным дорогам. Встретились с отходящими нашими частями и в течении семи суток продвигались до Днепропетровска...»[17].

У першій половині серпня 1941 року радянська авіація постійно фіксувала пересування німецьких військ Кіровоградщиною. Так, 5 серпня моторизований полк і приблизно 100 танків рухалися дорогою від Панчевого до Новомиргорода, а від Великої Виски до Кіровограда прямувала колона автомашин. 7 серпня з Новоукраїнки на Рівне і Бобринець рухалася моторизована колона з танками, а з Бобринця на Устинівку – моторизована піхота з танками. 8 серпня з Глодос і Фурманівки на залізничну станцію Адабаш йшли дві колони з танками, з Піщаного Броду на Новоукраїнку – автомобільна колона, з Нової Праги на Вершино-Кам'янку і від Кіровограда на Нову Прагу – дві автоколони[18].

[17] Воспоминания военного комиссара Г. И. Баженова // Блог Надії Жахалової. Режим доступа: https://alexandriyahistory.blogspot.com/

[18] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 22 июля по 8 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 230. Л. 69, 87.

У ніч з 9 на 10 серпня дивізії Резервної армії почали займати позиції на рубежі Кременчук – р. Інгулець – Кривий Ріг – Херсон. Вранці 10 серпня генерал армії Іван Тюлєнєв направив у Ставку Верховного Головнокомандування, а також головнокомандувачу Південно-Західним напрямком маршалу Семену Будьонному бойове донесення №0042/ОП. Ось його зміст: «Докладываю о положении и ходе организации обороны рубежа Кременчуг, р. Ингулец, Кривой Рог, Херсон:

1. 26 кавалерийская дивизия совершает марш, главными силами в ночь на 10 августа вышла в район Куцеволовки. Ее передовые части ведут бои с мелкими подвижными разведывательными частями противника.

2. 273 стрелковая дивизия продолжает сосредоточение в районе Червоная Каменка.

3. Собрание части 223 стрелковой дивизии продолжают прикрывать рубеж Новый Стародуб, Петрове.

4. Район Анновки прикрывается отрядом из 250 человек с двумя орудиями 11 запасной бригады; район Недайвода обороняет истребительный отряд.

5. 253 стрелковая дивизия организует оборону на рубеже Лозоватка, Кривой Рог, Широкое.

6. Южнее Широкого рубеж прикрывается местными истребительными отрядами.

7. Для прикрытия направления Кривой Рог, Днепропетровск, в районе Криничек, Ивановки сосредотачивается отряд 1 000 человек (250 стрелковой дивизии), находящийся в движении и сюда же перебрасывается из Павлограда отряд 1 000 человек, сформированный из тылов 11 танковой дивизии.

8. Для теж же целей, прикрытия направления Запорожье, в районе Николай-Поля сосредотачивается батальон, сформированный из тылов 6 и 12 армий.

9. 296 стрелковая дивизия передовыми частями начала сосредоточение в районе Снегиревки. К утру 10 августа сосредоточилось до одного батальона, остальные два батальона на марше, к 9.00 10 августа находятся у Новотроицкого». Закінчив бойове донесення командувач Південного фронту запевненням: «Продолжаю принимать все меры к организации прочной обороны рубежа р. Ингулец. Одновременно прошу обеспечить формируемые части в первую очередь – пулеметами, ар-

тиллерией, средствами связи, недостаток которых продолжает резко сказываться на боеготовности частей резервной армии»[19].

У журналі бойових дій Південного фронту зазначається, що 11 серпня 223-тя стрілецька і 26-та кавалерійська дивізії здійснювали підготовку до проведення спільного наступу у напрямку Олександрії[20]. Увечері 10 серпня радянська авіаційна розвідка повідомляла про велике скупчення автомашин і танків поблизу Олександрії, рух значної кількості автомашин з Онуфріївки на Лозоватку та до 100 танків з Куколівки на Зибкове. Вочевидь, підготовка двох зазначених дивізій була зірвана німецькою атакою на позиції 26-ї кавалерійської дивізії неподалік Успенки[21]. На іншій ділянці фронту від Петрового до Гурівки гітлерівці протягом дня декілька разів проводили посилену розвідку моторизованими силами.

Фрагмент карти обстановки на фронті Південно-Західного напрямку на 11 серпня 1941 року

[19] Боевое донесение № 0042/ОП штаба Южного фронта от 10 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 58. Л. 167 – 168.

[20] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 24 июня по 20 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. Л. 56.

[21] Оперативная сводка № 098/ОП штаба Южного фронта от 11 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Ед хр. 85. Л. 239.

12 серпня німецький моторизований полк разом з танками зі Спасового і Водяного завдав удару по 223-й стрілецькій дивізії, яка оборонялася на правому березі річки Інгулець, від Нового Стародуба до Петрового. 273-тя стрілецька дивізія тим часом зосереджувалася в околицях Попельнастого, обороняючи передовими загонами рубіж Миколаївка – Червона Кам'янка – Зелене, а батальйон 11-ї запасної бригади і 79-й Ізмаїльський прикордонний загін займали позиції від Петрового до Іскрівки[22].

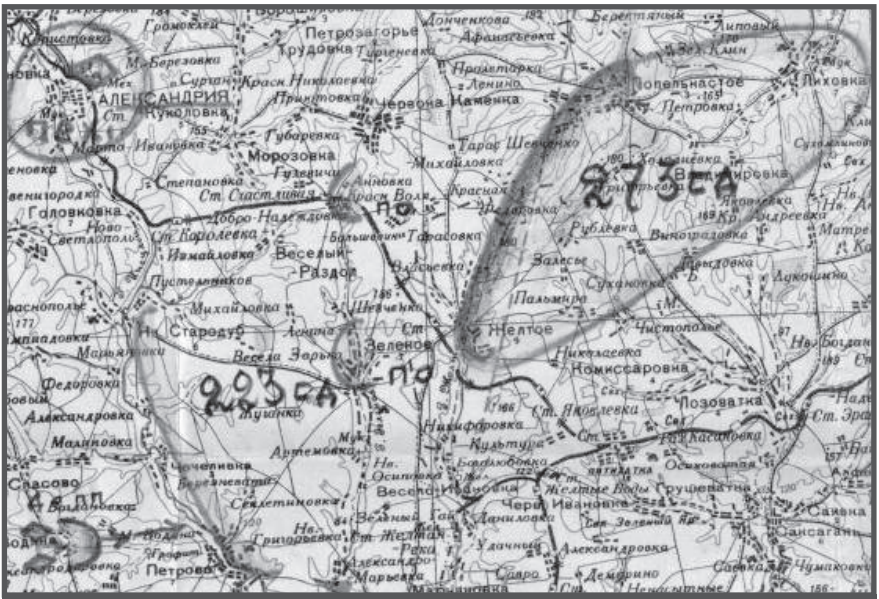

Фрагмент карти обстановки на фронті Південно-Західного напрямку на 12 серпня 1941 року

Вранці 13 серпня німці – батальйон піхоти за підтримки танків – прорвали оборонні позиції 223-ї стрілецької дивізії біля Чечеліївки і вийшли до околиць Зеленого, де вступили в бій з радянськими прикордонниками. У цей день німці остаточно добили 223-тю стрілецьку дивізію. В журналі бойових дій Південного фронту щодо дивізії полковника Олександра Ковальова коротко записано: «...в результате атак

[22] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 24 июня по 20 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. Л. 58.

противника рассеялась и данных о ней нет за отсутствием связи»[23]. Надалі в оперативних зведеннях фронтового штабу постійно вказувалося, що про місце перебування 223-ї дивізії нічого не відомо, зв'язок з її штабом відсутній.

273-тя дивізія тимчасом, не витримавши натиску двох моторизованих полків, наступ яких підтримували два танкові батальйони, відступила з околиць Червоної Кам'янки на рубіж Зелений Клин – Жовте.

Змушений був відступати й 79-й Ізмаїльський прикордонний загін. Удень 13 серпня його позиції декілька разів штурмували німці, внаслідок чого прикордонники покинули околиці Зеленого і відійшли до Саксагані. Однак о 19.00 гітлерівці зайняли цей населений пункт, а передовими підрозділами вийшли аж до залізничної станції Девладове, що північно-східніше Кривого Рогу. В «Именном списке безвозвратных потерь личного состава 79 пограничного полка НКВД с 22 июня по 15 сентября 1941 года» зазначається, що 13 серпня в околицях Зеленого зникли безвісти: старший лейтенант Григорій Соколов, комендант застави №9 сержант Володимир Несповитий, стрільці застави №8 Петро Ларіонов, Михайло Богдашов, Петро Осипов, Іван Педаш і Василь Васенко, стрілець застави №2 Павло Пашков, стрільці застави №9 Іван Журавльов, Дмитро Монець, Василь Рижаков, Василь Романов, Семен Гужвій, Михайло Топочканов, Василь Попов, радист роти зв'язку Анатолій Гарбузов, повар застави №9 Павло Усанов, стрільці комендатури №2 Петро Кравченко і Микола Жирін, фельдшер комендатури №2 Яків Лавренюк, стрільці застави №6 Іван Зенін, Микола Бласкін, Дмитро Биков, Михайло Жаворонов, Петро Сухопарін, Влас Онитко, Григорій Орлов[24].

Командувач Південним фронтом звітував вищому керівництву: «Развивающиеся боевые действия на Александрийском направлении – подтверждают наши прежние выводы о намерении противника овладеть Криворожьем, охватом с севера-запада, чему способствует пассивность Кременчугской группировки Юго-Западного фронта»[25].

---

[23] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 24 июня по 20 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. Л. 61.

[24] Именной список безвозвратных потерь личного состава 79 пограничного полка НКВД с 22 июня по 15 сентября 1941 года // РГВА. Ф. 32925. Оп. 1. Д. 396. Л. 150, 152 – 154.

[25] Боевое донесение № 0039/ОП штаба Южного фронта от 13 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Д. 58. Л. 152.

14 серпня німці продовжили свій повномасштабний наступ на позиції Резервної армії. 26-та кавалерійська дивізія, яка 13 серпня від околиць Млинка двічі переходила у наступ, але безуспішно, розташовуючись тепер основними силами на рубежі Куцеволівка – Ясинуватка, чинила спротив німецьким військам, котрі наступали на ділянці Успенка – Лозуватка[26]. Радянською розвідкою було помічено до 30 танків. В околицях Попельнастого полку 273-ї стрілецької дивізії вдалося захопити 10 мотоциклів, підбити 10 танків і три танкетки[27].

Наступного дня – 15 серпня – Резервна армія продовжувала вести бої з німцями на своєму правому фланзі, північніше Кривого Рогу, а також здійснювала зосередження нових дивізій для укріплення Дніпропетровського і Запорізького плацдармів. На цей час у межах Кіровоградщини оборонявся лише один із полків 273-ї стрілецької дивізії, який вів бій в околицях Попельнастого, перебуваючи в оточенні. 26-та кавалерійська дивізія, позиції якої напередодні простягалися від Куцеволівки до Ясинуватки, 15 серпня відступила до Мішуриного Рогу, де була атакована німцями – батальйоном піхоти, ротою мотоциклістів і 20 танками та бронемашинами[28].

Отже, можна вважати, що 15 серпня стало днем остаточного оволодіння німецькими військами територією Кіровоградщини. 26-та кавалерійська і 273-тя стрілецька дивізії Резервної армії після кількаденного спротиву відступили за її межі, до околиць Верхньодніпровська і Дніпродзержинська.

Загалом Резервна армія генерал-лейтенанта Нікандира Чібісова відіграла важливу роль в оборонних боях Південного фронту у серпні 1941 року. Справа в тім, що вихід її дивізій на лінію фронту так чи інакше сприяв успішному відступу 9-ї і 18-ї армій з-під Миколаєва, адже німці вимушені були частину своїх сил кинути на боротьбу саме з Резервною армією. Командувач Південним фронтом у своїх спогадах з цього приводу пише: «Чем объяснить то положение, – спрашивал я себя, – что немцы не привлекли для операции под Николаевом больше

[26] Оперативная сводка № 103/ОП штаба Южного фронта от 14 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Д. 31. Л. 207.

[27] Оперативная сводка № 104/ОП штаба Южного фронта от 15 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 251. Оп. 646. Д. 31. Л. 209.

[28] Журнал боевых действий войск Южного фронта с 24 июня по 20 августа 1941 года // ЦАМО РФ. Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. Л. 62.

сил вообще, и, в частности, почему они бросили девятую танковую и шестнадцатую механизированную дивизии на Кривой Рог?

Ответ, очевидно, следовало искать не в решениях противника, а в предусмотрительности нашего командования. Выдвижение вновь сформированных дивизий резервной армии, которой командовал генерал Чибисов, в районе Днепропетровска – вот, думается, в чем причина ослабления немецких сил под Николаевом. Наличие вновь созданной армии, как мы увидим далее, помогло 18-й и 9-й армиям нашего фронта отойти за Днепр и задержало форсирование немцами Днепра у Кременчуга»[29].

Німецьке командування вирішило атакувати позиції Резервної армії двома моторизованими корпусами 1-ї танкової групи. Дивізії III-го моторизованого корпусу генерал-лейтенанта Еберхарда фон Макензена повинні були наступати на Дніпропетровськ з північного заходу, вздовж правого берега річки Дніпро, а підрозділи XIV-го корпусу під командуванням генерала піхоти Густава Антона фон Вітерсхайма завдавали удару через Кривий Ріг на Запоріжжя. Таким чином, на 26-ту кавалерійську, 223-ю і 273-ю стрілецькі дивізії Резервної армії був спрямований удар III-го моторизованого корпусу, а 253-тя стрілецька дивізія мала витримати натиск корпусу Вітерсхайма.

Із спогадів генерал-лейтенанта Еберхарда фон Макензена: «Во второй половине дня 5 августа передовые части 14-й танковой дивизии уже стояли непосредственно перед поселком Крюково – лежащем на правом берегу Днепра пригородом Кременчуга. 60-я моторизованная дивизия к тому времени передовым отрядом достигла Макаровки, 13-я танковая дивизия – Онуфриевки»[30].

8 – 9 серпня відбулося зосередження підрозділів III-го моторизованого корпусу у південно-східній частині Кіровоградщини. Південніше Олександрії і Онуфріївки розташувалися 60-та моторизована дивізія генерал-лейтенанта Фрідріх-Георга Еберхарда, 13-та танкова дивізія генерал-майора Вальтера Дюверта і 14-та танкова дивізія генерал-лейтенанта Фріца Кюна. Саме вони надалі наступали на позиції Резервної армії на рубежі Куцеволівка – Червона Кам'янка – Новий Стародуб – річ-

[29] Тюленев И. В. Через три войны. С. 162 – 163.

[30] Макензен фон Э. От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов. С. 248.

ка Інгулець – Петрове – Іскрівка. З півночі їх прикривала моторизована дивізія СС «Вікінг» (командир – бригаденфюрер СС Фелікс Штайнер), яка, оволодівши 7 серпня Чигирином і маючи передові загони в околицях Онуфріївки, патрулювала правий берег річки Дніпро від Черкас до Кременчука.

Майор Рольф Грамс у книзі «14-я танковая дивизия. 1940 – 1945» в переліку боїв, які враховувались під час нагородження нагрудним знаком за танкову атаку, наводить розвідувальну операцію 1-ї роти (командир – обер-лейтенант Фріц Фессман) 64-го мотоциклетного батальйону (командир – підполковник Трегер) під Олександрією 8 серпня і розвідку боєм біля Попельнастого 12 серпня. За свідченням Грамса, під Попельнастим відбулася також рукопашна сутичка німців з червоноармійцями[31]. 12 серпня 14-ту танкову дивізію тимчасово передали до XIV-го моторизованого корпусу для участі в оволодінні Кривим Рогом. Через два дні, коли мета була досягнута, дивізію повернули до складу корпусу Макензена, який на той час поступово наближався до своєї головної цілі – Дніпропетровська.

[31] Грамс Р. 14-я танковая дивизия. С. 429, 431.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Шевченко Борис Леонідович

У СЕРПНІ 1941-ГО…

Книга підготовлена з нагоди 80-річчя трагічних подій в урочищі Зелена Брама та військового протистояння між Червоною армією і вермахтом на теренах Кіровоградщини влітку 1941 року

У книзі використані фото з газети «Красная Звезда» від 22 грудня 1942 року та книг «Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск. 39», «Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. Том V», «Военный контрразведчик И. Л. Устинов», Грамс Р. «14-я танковая дивизия. 1940 – 1945», Макензен фон Э. «От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941 – 1942 годов», Тюленев И. В. «Через три войны», сімейних зібрань Валентини Аксьонової та Руслана Аксьонкіна, сайту «Pinterest», а також карти з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації та сайту «Lexikon der Wehrmacht»

Обкладинка і верстка:
Вячеслав Сорокін

Коректор:
Дарина Третяк

Підписано до друку 08.07.2021. Формат 60х84 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 4,7
Замовлення № 517. Наклад 50 прим.

Поліграфічно-видавниче підприємство
ТОВ «Поліграф-Сервіс»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 3386
25006, м. Кропивницький, вул. Садова, 88-А
тел./факс: (0522) 33-85-34, 33-83-72,
моб. тел.: (067) 521 24 81
E-mail: ps338534@gmail.com

ШЕВЧЕНКО
БОРИС ЛЕОНІДОВИЧ

– директор Регіонального центру наукових досліджень з історії України та підготовки історико-краєзнавчих видань Кіровоградської обласної ради, заступник голови обласної організації Національної спілки краєзнавців України, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова та Маловисківської міської премії у галузі історико-краєзнавчих досліджень імені Олександра Ковтуна, співавтор книги «Битва за Центральну Україну. Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні – березні 1944 року».